

Сторінки майбутньої книги

Микола Селецький

“САМОВІДАНИЙ БУДІВНИЧИЙ НАШОЇ КУЛЬТУРИ” МИКОЛА БАЖАН

Як художник, Бажан завжди був суворим, вимогливим до себе.

Олесь Гончар

Внутрішня дисципліна, спонукана власним сумлінням, роботящість, вміння дорожити хвилиною часу природно поєднувались у ньому (Бажанові. – М. С.) з нестаріючою цікавістю до людей, до життя, яке для художника ніколи не втрапить приваби.

Олесь Гончар

Бажан... чи не тим найдорожчий, що він останній із тієї когорти лицарів двадцятих років, що дали тоді нашій культурі такий дужий, такий буйний розгін.

Олесь Гончар

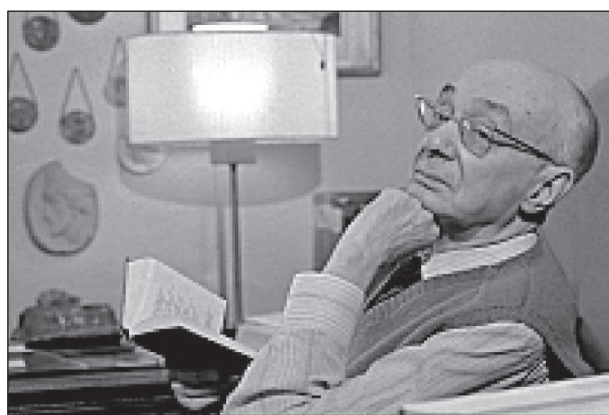
Миколі Платоновичу Бажанові в щоденниках Олесь Гончара приділено більше уваги, ніж іншим майстрам слова (за винятком хіба що Тараса Шевченка). Пояснити це можна різними причинами: тривалим – майже в чотири десятиліття – спілкуванням, яке мали Гончар і Бажан; спільною діяльністю – керівництвом у різний час Спілкою письменників України, причому 1959 року Олесь Терентійович змінив на цій посаді Миколу Платоновича; активною громадською роботою, якої випало на долю цих митців достолиха; фанатичною залюбленістю обох їх у літературу, в історію культури українського народу, у рідне слово; щирим уболіванням за майбутнє нашого красного письменства, за збереження столітніх літературних традицій і спадковість їх; справжньою відповідальністю за роль інтелігенції перед епохою, перед сучасниками, перед майбутньою зміною. Дуже зблизило Олесь Гончара й Миколу Бажана багаторічне сусідство по Кончі-Озерній, красу і тишу якої вони обидва обожнювали, вважаючи, що “люди майбутнього житимуть серед тиші,

в природних ритмах, і то буде найрозумніше досягнення цивілізації” [8, т. 3, с. 201]¹. У вільні від праці хвилини, як засвідчить Олесь Терентійович у споміні “В останніх променях”, не раз “слухали вечорами <...> шуми осінні, коли місяць, бредучи хмарами, то зникне, то визирне повновеликий за верхівкою старої щоголової сосни, просвітлюючи її наскрізь”, милувалися садами у веснянім цвітінні, луками, які світилися їм “у розлій-водах повені” [7, с. 527], обговорювали насущні літературні проблеми, дискутували на різні важливі теми, ділилися своїми творчими планами, відповідали начисто, як перед святим отцем, один одному наболіле й сокровенне. Від “сильної, цільної особистості”, якою був Бажан, Гончар чи не найбільше довідався про недавнє страшне сталінське минуле української культури, яке ретельно приховувалося, про той літературний доробок, який оголошено ворожим, націоналістичним, не вартим доброї пам’яті й гідної шани, про величні постаті, які безслідно поглинув жорстокий 1937 рік. Сумуючи за Бажаном після його відходу у

¹ Надалі вказуватимемо в дужках дату запису.

вічність, уже й сам зморений тягарем пережитого, передуманого, переболілого, Гончар напише, що Микола Платонович таїв у собі до останнього немеркнучі відблиски тих сповнених переслідування, цькування, зневаги, зради, презирства, доносів, наклепів, мсти, трагічних смертей літ, якими, ніби чорними віхами, позначений складний і напружений шлях розвитку нашої літератури й культури в так званій пожовтневий період [7, с. 529]. Багато чого невідомого, маскованого, суворо забороненого, схованого під товщею страху про вируючі 1920-ті і смертельно грізні 1930-ті роки Бажан розкрив молодшому другові-сусіду, бо вважав його своїм духовним побратимом, однодумцем.

Більшість діарійних нотаток, присвячених Бажанові, з'явилися після ліричних, задушевних або й емоційних, напружених розмов при багатті, після приємного чаювання чи необтяжливої кончівської прогулянки. Ось їхні початки: “Бажан повернувся з Італії. Гуляли увечері...” [22 листопада 1967], “Гуляли з Миколою Платоновичем...” [12 листопада 1977], “Увечері ходили з Бажаном...” [12 вересня 1979], “Ходили з Бажаном...” [9 листопада 1980], “На обіді в Бажана...” [2 травня 1982], “Заходив Бажан...” [31 травня 1982, 24 вересня 1983], “У Кончі кують зозулі – щедро, повноголосо, накували багато літ. Пішли з Бажаном до дамби...” [8–9 травня 1983], “Знов блукали з Бажаном по... лісах...” [23 травня 1983]. Не раз траплялося, що родина Бажанів кликала до себе обідати або вечеряти подружжя Гончарів, або ж Гончарі гостинно запрошували Бажанів на каву та млинці. У звичку ввійшло, що після вибачливого “Чи я Вам не заважаю працювати, Олесю Терентійовичу?” Микола Платонович пропонував сусідові спочатку послухати музику, а потім – щиро, відверто, ні з чим не криючись поговорити, порадитися. Одну з таких інте-

лектуальних і в окремих місцях дошкульних розмов зафіксувала у своїх споминах Валентина Гончар.

Коли Олесь Терентійович “повернувся з луків, телефонний дзвінок від Миколи Платоновича, рівно о 18-й, точний він до педантичності. За кілька хвилин скрипнула хвіртка. Це вже Микола Платонович. Акуратно вбраний, худенький, підтягнутий. Розмова їхня відбувається за столиком у нашій зеленій альтанці. Перед цим вони вдвох записувались на телевізії по Яновському, очевидно, Бажанові хотілось почути думку Олеся, бо Микола Платонович записувався першим.

Однак Олесь тільки й сказав:

– Ви говорили півгодини.

Чи погудив, чи похвалив? Констатація факту та й усе. Мабуть, не на таку оцінку свого слова сподівався Микола Платонович.

У розмові він згадував про Скрипника, державного діяча Української РСР, до якого, напівживого після самогубства, прийшов Постишев і жорстко його ганьбив: націоналіст, зрадник і в такому дусі...

<...> Про мову йшлося, без цієї болючої теми не минає жодна зустріч у колі літераторів...

– Навіть кельтська мова відроджується, і валенсійська, і у шотландців, а наша в такому занедбанні і зневазі, – обурюється Олесь.

Бажан:

– У новому 12-томному виданні матеріалів про Леніна є виклад про те, що Ленін у 1922 році дбав про асигнування валюти на придбання для України книг українською мовою за кордоном.

– А наші зверхники що чинять? Зрікаються. Література їх взагалі не цікавить. Сталін хоч і тиран, а всі літературні новини читав. Коли, – розповідає Олесь, – Фадєєву доводилось іти до вождя на зустріч, то, каже, боявся, що мало читаю, а “он (Сталин) все читает”.

Олесь нагадує рядки із вірша поета Малошийченка з поетичного збірника, який є в нашій бібліотеці. Помер поет від туберкульозу в 1933-му році:

*Цілу юність палав, мов у кратері,
нині юність відстояну п'ю.*

*Через те, що кохав на екваторі
синьоокою землю мою.*

– Чудовий поет, а хто його тепер читає! О tempera, o mores!

У цьому поетичному збірнику ще надрукований Свідзінський (1959).

Олесь згадує:

– Я бачив його до війни. Зустрічав, здається, в редакції “Літературного журналу”.

Інтелігентний. Справив враження людини замкнутої і не балакучої... А той журнал виходив три чи чотири роки, здається. Я там надрукував бездарний свій вірш про Сталіна. По молодості написав. Каюсь, – согрішив... Цікаво б тепер почитати – що я там “сочиняв”, які загинав карлючки? – жартує віршотворець, у такий спосіб натякаючи Миколі Платоновичу про його славословіє “вождю”. Йдеться про поезію “Людина стоїть в зореноснім Кремлі”...

Бажан перемовчує і зводить розмову на Свідзинського. “Свідзинського нібито спалили у клуні під Харковом разом із в’язнями з Холодногорської тюрми” [5, с. 266–268].

Тут якраз місце сказати (і пошкодувати), що Валентина Гончар запізно почала записувати розмови Олесь Терентійовича з різними людьми, його мимохідь висловлені думки про літературу, митців, політиків, державних та партійних діячів, друзів. Поза будь-яким сумнівом, ці Гончарові розмірковування, як і ті його діарійні нотатки, що дійшли до нас, мали б неоціненне значення, добре прислужилися б дослідникам, допомогли б їм об’єктивніше оцінити події, постаті, повніше схарактеризувати український літературний процес. До честі дружини (і друга!) видатного майстра слова, що залишила нам спомин про Олесь Терентійовича як людину і художника, про той складний майже п’ятдесятилітній шлях, який довелося їм пройти в парі, із щасливими й гіркими митями.

Валентина Данилівна засвідчує, і це видно з щоденників, що письменники Гончар та Бажан цінували хвилини зустрічей і раділи їм, чекали один від одного поради, а то й критики, виливали душу, виповідали те, що їх мучило. Такий стиль спілкування імпував обом, він був навіть приємний їм, а найосновніше – бажаний, корисний, потрібний. Гончар часто думав про Бажана і через кілька років після його смерті, зажурено поглядав мимоволі на сусідське обійстя, особливо ввечері, чи не з’явиться господар на веранді й не заговорить до нього [28 липня 1988]. Олесь Терентійович дякував своєму старшому колезі, якого вважали обережною у висловленнях, скупю на відверту розмову людиною, передовсім за те, що був щиросердним із ним, що довіряв йому найпотаємніше, ба й те, що відоме лише йому, про що заборонено було думати й говорити в ті часи. З тремтливою вдячністю, якоюсь особливою гордістю Гончар сприймав Бажанові добрі, похвальні відгуки про “Прапорноносців”, “Людину і зброю”, “Циклон”, “Со-

бор”, про громадську діяльність. Скажімо, його зворушила висока оцінка роману “Твоя зоря”, коли він був тільки-но опублікований [19 січня 1980], чи інтерв’ю про молодих, яке 1979 року надрукувала “Літературна Україна”. Олесеві Терентійовичу вдвічі було приємніше, що Микола Платонович не просто розумів, а тонко відчував, із якою метою обіграно в романі, публіцистичній розвідці чи у виступі ту або ту подію, факт, деталь, відчував порухи його думки, умів читати приховане в тексті, точно вирізняв тих, кому адресовано закид, похвалу, звинувачення. Після телефонної розмови з Бажаном, котрий привітав Гончара з інтерв’ю “Росте літературна зміна”, яке він дав напередодні VII Всесоюзної наради молодих письменників кореспондентів “Літературної газети”, у щоденникові з’явився запис про те, що Микола Платонович правильно “розшифрував” натяки його автора, бо “відзначив те місце, де йдеться про захист класики і “дано під ребро”, як він каже, аж надто запопадливим “ниспровергателям”... Думка про захист також і духовного середовища (найперше мови народу) видається і мені дуже важливою, – уточнює себе Олесь Терентійович, – особливо сьогодні, коли процес ерозії мови і культури в цілому дехто намагається штучно посилювати й посилювати” [15 березня 1979]. Отож, тільки одностайні в помислах люди, яким болять однакові проблеми, які, зрештою, одними очима дивляться на світ, могли з півнятяку, з півслова розуміти один одного. Бажан не приховував, що цінує Гончара-прозаїка як за талант, так і за сміливу та послідовну життєву позицію (чого самому Миколі Платоновичу частенько бракувало), урешті-решт, за вміння тримати слово, дорожити дружбою. А це почуття притаманне далеко не всім, хто оточував поета Бажана, набивався до нього в друзі, намагався завоювати його довіру та шану (особливо тоді, коли той обіймав високі державні посади). Спалахи, які виникали між двома великими художниками слова – Гончаром і Бажаном, ніколи не виносилися на осуд людський, не ставали предметом балачок, а тим паче додумувань, інтриг інших колег, охочих збирати плітки, порпатися в чужій білизні, щоб потім посварити друзів чи приятелів, зробити з них затятих ворогів.

Діарійні записи про Миколу Бажана не мають якоїсь специфіки, особності, радше сказати – вони мало чим відрізняються від щоденникових нотаток про Юрія Яновського, Олександра Довженка, Павла Тичину, Ми-

хайла Шолохова та інших художників. Олесь Гончар подає штрихи творчого портрета Миколи Платоновича, розкриває важливі віхи його біографії, не обходячи при цьому тих життєвих епізодів, які не любив згадувати Бажан, які мучили, пекли його. Та вони були, отож, і не стерти їх із пам'яті. Зауважимо, що в щоденниках немає навіть побіжного аналізу поетичного доробку Бажана. Більше уваги приділено його мемуаристиці, від якої Гончар був у захваті. Лише в одній нотатці, що з'явилася відразу після смерті письменника, зроблено спробу окреслити етапи творчості Бажана – періоди злету та холодної “державної” риторики. Щодо злету, то він припадає на перші роки літературної діяльності та на останні літа, коли Микола Платонович виявив себе як оригінальний майстер художньої есеїстики. Сяйнув він і “під час свого третього цвітіння (переспіви з Рільке, уманський цикл)”. А між цими періодами розквіту були смуги казенності, ідеологічної тарабарщини, яку “так висміював Малишко і яка справді не торкнула й не могла торкнути душу читача” [2 грудня 1983]. Важливо наголосити, що Олесь Терентійович лише зрідка засуджує Миколу Платоновича за ідеологічні промахи, за вимушену зміну своїх поглядів, переконань, здебільшого ж – намагається зрозуміти його. На думку автора щоденників, причини помилок, яких припустився Бажан у літературі, у громадській діяльності, слід шукати не тільки в ньому як особистості, котрій випало замолоду й до останніх своїх днів займати в суспільстві відповідальну нішу, обіймати високі посади, а й у тих складних надособистісних обставинах, які впливали на поета, змушували його коли більше, коли менше пристосовуватися до всього, що відбувалося довкруги, і навіть лицемірити, виконувати осоружні вказівки й ганебні накази. Відверта протидія жорсткій радянській системі, особливо в сталінські часи, коштувала таким людям, як Бажан, життя. На цього митця, як і на Павла Тичину, Юрія Яновського та багатьох інших, наклало свою печатку страхіття, пов'язане з масовим винищенням української інтелігенції у 20–40-х роках ХХ століття. Отож, Микола Бажан не міг бути літературним самотником, якимось винятком. Він, як і Павло Тичина, – скоріше, “глибоко трагічна постать”, один із небагатьох талановитих митців “Розстріляного Відродження, що зостався живий” [11 лютого 1991]. На думку Гончара, необхідно вирізняти ще й “Недостріляне Відродження”, до якого, крім Бажана, слід віднести

Рильського, Тичину, Сосюру, Яновського, Малишка, Остапа Вишню – себто тих, кому вдалося вціліти від терору й не зігнутися, не зійти з арени боротьби, а підтримувати честь українського слова, плекати його високість. У березні 1993 року Олесь Терентійович підготував радіопередачу про “Недостріляне Відродження”. “Це мій реквієм, – занотує він у щоденниках за три з половиною місяці до своєї кончини, – моя вдячність і любов до них, мій віддачунок душі за ту їхню віру, якою вони так щедро зігривали й окрилювали на початку шляху в літературу” [29 березня 1995]. Цю зворушливу передачу надовго запам'ятали слухачі. Друг Гончара, почувши його щемне слово, відразу зателефонував йому і схвильовано сказав: “Вони тебе й там, на небі, почують...” [там само].

Олесь Гончар неодноразово повертати-ме до Бажанового гріха перед Юрієм Яновським, Максимом Рильським, Олександром Довженком. Як видно із щоденників, він буквально закипить від гніву, дізнавшись, що Микола Платонович на засіданні в Сталіна не тільки не промовчав, коли громили Довженка, а й потурав обвинувачувачам своїм цинічним підгалдикуванням “Ганьба! Ганьба”. До речі, про це своє перебування в Кремлі Бажан згадає у виступі на вересневому 1947 року пленумі правління Спілки радянських письменників України. Він гордився тим, що опинився серед представників української інтелігенції, з якими в грізні дні Великої Вітчизняної війни знайшов час зустрітися й порадитися товариш Сталін. Микола Платонович з особливою підкресленістю виділив те, що “благодущність, потурання і приятельство уможливають такі прояви, які були в сценарії Довженка “Україна в огні”, що викривлював, спотворював взаємини партії і народу. Це був нечуваний наклеп, зведений на партію, на діло партії” [17, фонд 590, оп. 1, спр. 39]. Довженко сам розповідав Гончарові про вчинену над ним кремлівську езекуцію, наголошуючи, що йому особливо боляче було, коли один із земляків, “колишній друг”, підгалдикував Берії та Сталінові. “І хоч при мені він (Бажан. – М. С.) ніколи не дозволяв собі мовити щось недобре про Довженка (у своїх записах я посилаюсь саме на це), але ж, мабуть, і Сальєрі умів бути обережним?”, – такий сентенційно-філософський запис зробив Гончар 3 жовтня 1994 року. Траплялося, що Олесь Терентійович бував надміру різким і категоричним, не сприймав каяття Миколи Платоновича, вважав, що воно нічого не

варте, запізнiле, бо, як любив цитувати, “иних уж нет, а те далече”.

Згадано в щоденниках і про напружені взаємини, які склалися після вересневого 1947 року пленуму правління Спілки письменників між Максимом Рильським та Миколою Бажаном. На цьому зібранні у виступі, а трохи згодом у статті “Проти націоналістичних перекирчуень в сучасній науці про історію України” Бажан громив Рильського ще з більшою силою, ніж Яновського. Висунуті ним звинувачення досить серйозні: Максим Тадейович скочується в те націоналістичне болото, звідки йому вже “привітно киває бородатою своєю головою сам Михайло Грушевський”; талановитий поет замість уславлення радянської дійсності, звитяг нашого народу, його ратного та трудового подвигу “оббілює і пригортає до свого люблячого лона діячів українського буржуазного націоналізму” – В. Антоновича, О. Лазаревського, О. Левицького, М. Грушевського. Микола Платонович опирає свій вирок на вагомi, як на той час, аргументи: Рильський подає Антоновича милим та любим, а насправді цей філософ – один із перших українських расистів, на дріжджах якого зійшла “товстими паляницями” десятитомна “Історія України-Руси”; він опоетизовує козацтво, убачає в ньому позакласову силу в історії України, вважає його надсоціальним мечем у руках народу, нав’язує концепцію “безкласовості” українського народу, його “відрубності” від братнього російського народу, заперечує лєнінське вчення про “дві культури в українстві”, навмисне ставить на один щабель прогресивне, величне і реакційне, націоналістичне. Не знаходить Микола Бажан у поезіях Максима Рильського, у його історичних “опусах” марксистсько-лєнінських положень про формування українського робітничого класу і його роль у побудові соціалістичного суспільства, про керівну роль партії в боротьбі за диктатуру пролетаріату, про благотворний вплив передової російської культури на культуру українського народу, про епохальне значення возз’єднання України з Росією, про спільну боротьбу українців та росіян проти царської монархії й експлуататорів. Це лише дешиця з тих звинувачень, які адресовано авторові поем “Мандрівка в молодість”, “Київські етюди”, поетичного твору “Слово про рідну матір”, статті “Шевченкові роковини”, доповіді “Київ в історії України”, виголошеній 1943 року на урочистих зборах Академії наук. Особливо дісталосся Максимо-

ві Тадейовичу за вже опубліковану на той час у пресі доповідь. “В ній М. Рильський, – пише Бажан у замовній статті, – даючи широкий огляд ролі Києва в історії України, з прадавніх часів аж до наших днів, досить послідовно проводить звичайний для українського буржуазного націоналізму погляд на історію України як на боротьбу за національні ідеї, уникаючи говорити про процеси класової боротьби в історії Києва і України” [15, 1947, 13 грудня]. Не забув Бажан “неокласичного” минулого Рильського, заявивши, що той “не позбувся буржуазно-націоналістичного вантажу, з яким <...> увiходив у літературу і який тепер після довгих років знову проявився”. Висновок Миколи Платоновича вбивчий: “Поетична творчість, поливана таким гнилям, не може дати цінного і доброго плоду” [там само]. Свою гнівну критику, спрямовану проти Рильського, Бажан прикриває благородним наміром: він начебто хоче знову пробудити в Максимові Тадейовичу українського радянського письменника, поета-комуніста, більшовика, митця, який би назавжди порвав зі своїм темним минулим і бачив перед собою широкі перспективи, служив би своєму народові, а не його внутрішнім та зовнішнім ворогам.

Діарійний запис про цькування Максима Тадейовича Рильського з’явився через 32 роки, як відбулося ганебне письменницьке зібрання, через 14 літ, як відійшов у вічність опальний поет. Олесь Терентійович згадав цю подію не випадково: йому того дня (з нагоди Бажанового ювілею) дали почитати українську “Літературну газету”, де надруковано доповідь Олександра Корнійчука на пленумі СПУ й виступи промовців, і Миколи Платоновича також. “Боже, які часи ми пережили! – занотував у щоденниках 21 жовтня 1979 року Гончар. – Яким тоном розмовляє доповідач з Рильським, Смілянським... А Бажан про “Київські етюди” Рильського, який хоче “зробити любовію і милою постать Антоновича... постать того філософа, якого ми можемо схарактеризувати як одного з перших українських расистів...” Рильському ставилась у провину в цьому виступі стаття про Шевченкові роковини як велику традицію, і “треба було зрозуміти тов. Рильському, що твердження (пушкінське) про те, ніби “тьми низких истин нам дороже нас возвышающий обман”, нічого не має спільного з марксистом-лєнінізмом. Ось така була мова”.

У цій злостивій “мові” – прикро, але факт (!) – брав вельми активну участь і сам

Гончар, у чому пізніше, як і Микола Бажан, гірко розкаювався. Його удар проти Максима Тадейовича також був сильним. Причина всієї цієї веремії передусім у тому, що Рильський трохи покритикував у своєму виступі, виголошеному відразу після доповіді Олександра Корнійчука, молодого повістяра, якому на той час велику й цілком заслужену славу принесла повість “Альпи”, що з’явилася на сторінках журналу “Вітчизна”. Максим Тадейович говорив про негативну і позитивну критику з наголосом на тому, що перша квітне, а друга ледь пробиває собі дорогу. Найбільша проблема, на його погляд, у тому, що дослідники не навчилися глибоко аналізувати окремі твори й доробок митця загалом, вони здебільшого зосереджували свої зусилля на якихось дріб’язковостях (бо це захочувалося), не вдаючись до належних узагальнень. Що ж до Гончара, то Рильський вважає його талановитим майстром слова, місце його бачить серед тих письменників, які несуть свіжу силу в нашу літературу (Микола Руденко, Наум Тихий, Олександр Підсуха). Не погоджується Максим Тадейович із думкою товариша Гончара, висловленою на нараді молодих, про “сідла” і “сідала” старших письменників та побоювання останніх, що їм перетнуть дорогу молодші. Розмови про “сідла” і “сідала”, переконував учасників зібрання доповідач, недостойні ні старих, ні молодих, як і дискусії про протиставлення старих молодим у сфері мистецтва. “Шага мідного не достойний той письменник, – це вже висновок Рильського, – що всерйоз і назавжди записав себе в старі... Кожен з нас повинен стежити за собою і виправляти кожен свій невірний крок. З таким кроком не треба татітися, із ним треба боротися” [18, фонд 590, оп. 1, спр. 39]. Олесь Терентійович не погоджується з Максимом Тадейовичем і висловлює йому в різкуватій формі свій погляд на цю проблему. Подамо стенограму виступу письменника Гончара на пленумі: “Позавчора товариш Рильський з цієї трибуни висловив своє незадоволення моєю промовою в ЦК партії при нараді молодих. Особливо йому не сподобалася згадка про сідла й сідла. Можна подумати, що Максим Тадейович кепсько почувается в сідлі. Бо чомусь ніхто з інших наших ветеранів, бувалих бійців, ні товариш Корнійчук, ні товариш Панч, ні товариш Бажан, ні товариш Первомайський не висловили такого панічного занепокоєння. Це бували вершники, які вели добрі бої, доки нас і в полку не було.

Товариш Панч правильно мене зрозумів, сказавши, що і коней, і сідел на всіх нас вистачить. Лише б добре воювали, лише б міцно трималися в сідлах, Максиме Тадейовичу, не озиралися б під час бою, під час атак назад у минуле, на свої ще не спалені націоналістичні мости, а то чого доброго можна і справді випасти з сідла. Але повірте щиро, я вам цього не бажаю.

А ваш виступ, товаришу Рильський, мене переконав, що попруги таки відпустилися і в бою часто назад озираетесь. Та ще й неохоче нам говорите про це, крізь зуби говорите, з погордою до молодих, як це чулося у відповідях товаришу Руденкові і товаришу Ясенкові.

Я розумію, що незвично вам, відвиклому, відгородженому від критики, оточеному пахучими кадильниками, лоскотунами, незвично, потримавши в руках уже індульгенцію на прощення наперед великих гріхів, раптом вставати й звітувати тут про свої помилки. А хотілося би чути від вас не лише іронічне, непогордливе дискутування, а мужнє, нелукаве, партійне визнання своїх помилок.

Ви говорили про свої видатні заслуги. Ніхто їх у вас не відбере, вони ваші. Так само, як і ви не відбираєте, приміром, у Івана Ле, чи у Леоніда Первомайського, чи у Андрія Малишка того, що вони в найтяжчу годину для нашої Батьківщини не просиділи цей час, оберігаючи честь “золотого літфонду”, а відстоювали честь радянського літератора, честь радянського громадянина, честь своєї Вітчизни на передовому краї.

Епітет “видатний” це не є панцир проти критики. Цей епітет треба тримати в чистоті. А. М. Каганович, приймаючи нас, дуже влучно говорив про ці епітети: “видатний”, “великий”. Він сказав, що великий – це той, хто високо тримає прапор партійності, хто не блукає десь, коли точиться бій. Великий – це насамперед більшовик, вірний своїй партії, партії Леніна-Сталіна. А той, хто хитається на ногах, хто збочує на марші, стає іноді навкарачки, щоб побабратись у націоналістичному багні, – хіба може той бути великим для народу. Той може і зовсім вийти в тираж” [там само]. Коментувати цього обвинувального висновку не будемо. Скажемо лиш одне: Микола Бажан так само міг би накидати купу звинувачень Гончарові, а той навряд чи спромігся б їх спростувати, знайти переконливе виправдання. Списати дещо можна на Олесеву молодість, бо ж недаремно в народі побутує мудре прислів’я: “Хто не був молодим, той не був... нерозумним”.

Максим Рильський пам'ятав до кінця своїх днів те страшне і жалюгідне вересневе побоїще, але як людина незлопам'ятлива пробачив усім старі образи й міг лише в жартівливій формі заікнутися про свій колишній біль, ущипнути за нагоди своїх колишніх критиків, опонентів. Олесь Терентійович заніс до щоденників курйозну історію, яку почув від Рильського: “Колись у Фадеєва підняв я тост за людину, яка написала про мене найстрашнішу статтю. За ваше здоров'я, М. П. (Миколо Платоновичу. – М. С.) (а Катерина Миколаївна (дружина Рильського. – В. Г.) тоді смикала, щоб мовчав)” [12 червня 1964]. Можна тільки уявити, як почував себе в тій ситуації Микола Платонович. Якийсь страх перед Максимом Тадейовичем ніколи не полишав його, тому й не прийшов провідати смертельно хворого поета, не знав, чи той простить йому лихий 1947 рік. У цьому Бажан признався Олесеві Терентійовичу: “Боюсь, що він мене не прийме, не захоче бачити...” [27 вересня 1982].

Олесь Гончар занотував у щоденниках ще один неприємний момент із життя Бажана – його виступ на першій сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй як члена делегації Української РСР. Він говорив тоді про повернення на батьківщину великої маси людей, які залишили захоплену німецькими агресорами батьківщину або силоміць були вивезені чи вигнані з рідної землі, про дії уряду Української РСР, пов'язані з прискореним поверненням репатрійованих і створення для них нормальних людських умов існування. Він вимагав скласти точні списки воєнних злочинців, яких повинні судити їхні країни і які мають бути видані цьому судові. До українських злочинців він відніс, припечатавши їм страшні налічки, Степана Бандеру та Андрія Мельника – німецьких агентів і ватажків терористичних банд, Володимира Кубійовича – голову основного органу співробітництва українських націоналістів з німцями (“Українського центрального комітету”), Андрія Левицького, Донцова, Дмитра Дорошенка, Назарука – ідеологів українського фашизму, Омеляновича-Павленка, Кірмановича, Капустянського – активних організаторів військових українсько-націоналістичних формувань [15, 1946, 6 листопада]. “Сумно було оце прочитати, – цитуємо діарійний запис від 15 серпня 1993 року, – що <...> Микола Бажан (від імені української делегації!) вимагав видати імперії Степана Бандеру як воєнного злочинця... Того, хто всю війну просидів у гітлерівському концтаборі... Уявляю, як

переживав Бажан потім (не міг же він забути свій виступ)”. Звичайно ж, не міг. Можна, зрозуміло, й виправдати Миколу Платоновича: як заступник Голови Ради Міністрів Української РСР він змушений був озвучити поряд із потрібною, необхідною інформацією, що сприяла полегшенню процесів репатріації, захищенню права людей, і оте страшне сталінське – убачати в боротьбі за свою державність, самостійність гидотне підсобництво фашизму. Ще одне непокоїть – уже не пов'язане з Бажаном: чому українці ніяк не можуть достойно поцінувати борців за волю, за самостійність? І сьогодні в найвищих ешелонах влади зійшлися в жорстокому двобої шанувальники Бандери та його ненависники. Слід, очевидно, сподіватися на мудрість нащадків, які безпомилково визначать, ким же насправді був провідник Організації українських націоналістів Степан Андрійович Бандера: фашистським колабораціоністом чи Героєм України, котрий виявив незламність духу у відстоюванні національної ідеї, героїзм і самопожертву в боротьбі за незалежну Українську державу. В Олеся Гончара своя думка з цього приводу: “Знаю, як усе складно було, – записано в щоденниках 16 липня 1994 року, – як важко було ухилитись, але ж тільки уявити, що зробила б Москва, якби в її пазурі попалися Багряний, чи Самчук, чи професор Оглоблин, не кажучи вже про лідерів УПА. Ні, є речі, на які згоджуватись не можна було ні за яких умов, хай би як сідали тобі на голову всі їхні вишинські та мануїльські”.

Олесь Гончар прагне зрозуміти, що змусило Миколу Бажана обливати брудом на письменницьких зібраннях і в пресі своїх колег, навіть друзів, підписувати пасквілі, роздмухувати багаття, на якому спалювали “людину-легенду” [26 листопада 1956], “генія світового кінематографа” [6 лютого 1976] Олександра Довженка. Відповідь, на його думку, проста: поет дякував товаришу Сталінові, що подарував йому життя, що перевів його із “Розстріляного Відродження” в “Недостріляне Відродження”. Микола Платонович мав опинитися серед тих, кого поглинули Соловки і Колима. Про це йому розповів високопартієць Микита Хрущов. Він, зокрема, заявив, що тримав у руках список українських “ворогів”, у якому значилося і прізвище Бажан. Цей донос підготувала й надіслала Йосифові Віссаріоновичу якась Ніколаєнко. Вождь зобов'язав Микиту Сергійовича, коли посилав його “правильно” й “результативно” керувати Україною, уважно поставитися до

інформації цієї пані [29 травня 1981]. Урядували Миколу Бажана від арешту, а може, і від смерті оди до Сталіна й Москви (“Людина стоїть в зореноснім Кремлі”, “Клич вождя”), а також утеча до Грузії, переклад класики грузинського середньовіччя, зокрема “Витязя у тигровій шкурі” Шота Руставелі [16 липня 1994]. “І чи можна за це винуватити поета? – запитує автор щоденників, хоч йому достеменно відома відповідь: – Дорожити... (Миколою Платоновичем. – М. С.) маємо, шанувати, а за гріхи... Бог... (йому. – М. С.) суддя. Бог і ніхто, крім нього” [там само]. Відомо, що Бажана звинувачено у створенні української військової організації, що йому інкриміновано участь в “антирадянській групі письменників”. Дамокловим мечем зависло над поетом приховування того, що його батько присягав Директорії, що в роду Бажанів “щось було... єврейське”. Його в будь-яку мить могли звинуватити за колишнє “ваплітянство” та “хвильовізм”. Олесь Гончар пропонує гнівним Бажановим критикам хоч недовго побувати в його шкурі: щоденно чекати арешту, понад рік спати в штанах, аби не видатися нещасним перед своїми ексекуторами, стояти в спідній білизні й безпомічно навпомацки шукати в темряві окуляри [16], або зовсім ночами не skleплювати повік, “прислухаючись до кроків на сходах: до кого пішли, хто стане черговою жертвою? Тоталітаризм, – справедливо наголошено в щоденниках, – це зовсім інша реальність. Може, й справді то були часи пришествия антихриста? Може, й зараз та епоха триває?...” [23 квітня 1991]. У кожному цьому слові є доля істини. Микола Платонович Бажан, а з ним і Павло Григорович Тичина, Максим Тадейович Рильський та інші стали “жертвою нелюдської жахливої системи. Вони “були внутрішньо зламані ще в роки терору, адже мусили вибирати: або-або...” [там само]. Від Хрущова Бажан довідався й про те, що його обов’язково заарештували б, якби Сталін на засіданні політбюро раптом не сказав: “Є такий український поет Микола Бажан. Він чудово, кажуть, переклав поему грузинського класика Руставелі. Давайте нагородимо його Орденом Леніна” [16]. Отже, обставини різко змінилися: замість ув’язнення й вироку письменник добув лаври. Бажанові навіть виявлено високу честь не раз зустрічатися з найверховнішим вождем. Микола Платонович розповів Гончарові, як возив перед визволенням України на затвердження до нього проект ордена Богдана Хмельницького, створення якого ініціював

Довженко, а підхопив (точніше, привласнив) цю ідею Микита Хрущов [26 червня 1971].

У щоденниках Гончара, ніби в медичній картці, яку заповнює лікар на свого пацієнта, зафіксовано стан здоров’я Бажана в останні роки його життя. Олесь Терентійович дуже опікувався Миколою Платоновичем, хвилювався за нього, хотів, аби Бог продовжив йому віку, бо ж робить надзвичайно важливу справу: тримає на власних плечах УРЕ, виповідає у своїх мемуарах та історико-літературних есе все безцінне, що знає про українську культуру, особливо літературу. Подамо хронологію записів із супроводами-характеристиками Миколи Платоновича як людини або без них:

“Дзвонить Бажан (з Києва – в Кончу). Каже, що збираються його класти в лікарню, у Феофанію. А турбується – чим? “Це ж там Білка (собака) негодована в такий мороз... Чи не прибігала до вас?” Ні, людина є таки людиною” [5 січня 1976];

“Бажан знову в лікарні. Вчора говорили по телефону – голос такий кволій, занепалий... Не дай Бог! Не стало б його, зник би останній заслон перед фронтом вічної арктичної холоднечі... В культурі його труд – титанічний.

Цілу ніч не спалось – все з’являвся перед очима він, згадувались останні розмови, його якісь аж надривні сповіді. Про свою вину перед Яновським (вкотре вже!).

Ах, як все складно” [6 грудня 1977];

“Бажан дзвонить... (він у Феофанії)” [2 квітня 1978];

“Дзвонив Бажан (він грипує)...” [15 березня 1979];

“В нього (Бажана. – М. С.) сьогодні – як це нерідко буває в нашого брата – стан депресивний.

– Мені зосталось жити недовго...” [9 листопада 1980];

“Захворів Бажан. Лежить у готелі.

А вранці передавали по радіо його вірш з посвятою мені. Чогось дуже це мене схвилювало” [2 липня 1981];

“Багато розмов довкруг...”

Бажан у лікарні” [12 липня 1987];

“Дзвонив із санаторію “Конча-Заспа” Микола Платонович [Бажан], вітав з “Гоголівськими шляхами”. Скаржитесь на біль у ногах, прогулянки тільки біля будинку, далі ноги не носять... Яке це горе – старість! А голова ясна, і стільки бачено в житті...” [1 жовтня 1981];

“Микола Платонович [Бажан] тане на очах, весь час скаржитесь на здоров’я” [5 серпня 1982];

“Збираємось у Крим, то це Микола Платонович заходив побажати щасливої дороги. Він дуже сумує. Лікарі його вже далі Кончі нікуди не пускають” [9 серпня 1982];

“У лікарні Микола Платонович...”

Дедалі сумніше стає на світі. До самої душі підступає самотність.

Все твоє життя теперішнє – це битва і битва з самотністю. Єдина підтримка – творчість, але ж і вона так рідко дається. Трагізм старості, мабуть, найвідчутніший для творчих людей” [25 січня 1983];

“А щойно долинув кволий голос з феофанівської палати. Микола Платонович після операції там. Журиться, бідолаха, підупав духом, хоч це на нього й не схоже. Втішаю, як умію, а він: «Ви хоч на волі, а я ж тут зневолений...»” [6 березня 1983];

“Він (Бажан. – М. С.) зовсім кволий. І в депресії глибокій. Скаржитесь, що не дається робота” [8–9 травня 1983];

“Він (Бажан. – М. С.) дуже кволий. Один раз ледве не впав – довелось підхопити...” [14 травня 1983];

“Приїхав (Бажан. – М. С.) у Кончу зібратися з речами перед санаторієм.

– Зайшов до себе в хату, – каже, – і сумно стало. Це ж я тут стільки працював... А зараз ніби прощаюсь.

І пам'ять йому зраджує.

Як тяжко самотніти, відчувати, що з кожним роком менше стає друзів довкола тебе!” [24 вересня 1983].

Сумною крапкою в цьому сюжеті став запис, датований 23 листопада 1983 року: “Щойно дізнався: не стало Бажана. Боже, яка втрата! Яка обступає самотність...”

Ще тиждень тому (15.11) сиділи з ним поруч на пленумі СПУ, в Клубі Ради Міністрів, звідки його завтра винесуть... Ще чув там від нього добре слово про “Місію художника”, щойно опублікований виступ мій у “Молоді України”, і то було його останнє слово, з яким він так душевно до мене звертався... Востаннє заходив до нас у Кончі 8-го листопада, посидів, погомоніли, пішов. А зараз бачу холодне вечірнє його подвір'я, занесене снігом, і темні-темні вікна...”

У коротких траурних діарійних нотатках Олесь Гончар сказав дуже важливе про Миколу Платоновича Бажана. Він, як уже було відзначено, періодизував творчість письменника, вирізнявши етапи злетів і падінь, високостей і пристосуванства. Цей поет для автора щоденників тим найдорожчий, що він останній із славної когорти лицарів, котрі

дали українській культурі потужне начало, яке не спинило навіть таке до безтями страшне і до безграні жорстоке явище, як сталінські репресії. Прочитуємо Гончарове прощальне слово “Всі ми в скорботі”, з яким перегукуються записи, датовані 23, 25 листопада і 2 грудня 1983 року:

“Якої тяжкої втрати зазнав наш народ. Пішов із життя Микола Бажан, великий діяч української культури. Ніхто не скаже, чи знайде заміну його могутній інтелект і не менш могутній поетичний дар...”

Як він трудився до останнього подиху, яку силу саможертвну явив у своїм високім благороднім служінні народові – цього Україна, як і вся наша багатонаціональна література, ніколи не забуде.

Поет-комуніст, поборник інтернаціонального єднання народів, художник, чиє ім'я завжди зорітиме серед найяскравіших імен діячів культури сучасності, він усім нам давав взірєць творчого подвижництва, напруженої натхненної праці в ім'я поглиблення братерської дружби й духовного збагачення народів Країни Рад, для щастя, звеличення й духовного розквіту рідної України, яку він так ніжно й безоглядно любив.

Справжній карбівничий слова, він лише нашій літературі нетлінні поетичні шедеври. Разом із плеядою митців першого післяжовтневого десятиріччя, будиши в першій лаві тих дивовижно обдарованих людей, він разом з Тичиною, Рильським, Сосюрою, Добженком, Яновським та іншими майстрами закладав підґрунтя молодій тоді українській радянській літературі, разом з ними виводив її на обшири світові, створюючи нашому письменству високий і достойний міжнародний престиж.

Колимикажемо: людина-енциклопедист, мудрий трудар, мислитель, невтомний поширювач вселюдської гуманістичної культури, то перед нашим зором знову постає гігантська постать безмежно дорогого нам Миколи Платоновича Бажана.

Безстрашний солдат Великої Вітчизняної, досвідчений будівничий рідної культури, учасник найбільших миротворчих звершень народних, Бажан своєю багатогранною – упродовж десятиріч – діяльністю здобув визнання й глибоку повагу сучасників, житиме він своєю творчістю і в пам'яті прийдешніх поколінь.

Не напишеться поема про геніального Артемія Веделя, яка була в Бажанових задумах, не зреалізуються інші його твори, – гірко це усвідомлювати.

В ці дні туги й скорботи, коли мужній образ Миколи Бажана відпливає у вічність, ще осяйніше постає перед нами масштабність його творчих намірів і діянь, істинна велич праці, звершеної ним, класиком нашої літератури.

Прощайте, великий трударю!

Прощай, дорогий наш товаришу й брате!”

[18, фонд 353, оп. 2, спр. 44].

Виявляючи незмірну пошану до Миколи Бажана, Гончар застерігає своїх колег, що навіть у некрологах не слід забувати про чуття міри й долю правди. Це звернення до поета, який у виголошеному траурному слові ставить Бажана ледве що не поруч із Франком, називає небіжчика “людиною франківського типу”, кожне слово якої “злотовартісне”. “<...> Франка облишмо в спокої, – радить Олесь Терентійович. – Таких, як наш Каміньяр, було в усій світовій історії одиниці” [2 грудня 1993]. Сказане, очевидно, адресоване й ще одному промовцеві, який вважав себе першим учнем і щонайкращим другом покійного, а насправді таким ніколи не був. Він патетично заявив: Бажан – “<...> інтелігент масштабу Франка <...>, який своїм життям і творчістю єднав часи надивовижу переконливо, несучи в собі дух і сенс великої революції, одним з учасників і співтворців якої він був” [12, 1983, 1 грудня].

Нотатка, датована сумним 25 листопада 1983 року, виразно зафіксувала одну з важливих ознак діарійного дискурсу Олесь Гончара: на тлі якої-небудь події – радісної чи сумної – подавати свої узагальнено-філософські роздуми. У той осінній сонячний день, коли природа наче посилала небіжчику Бажанові останню прощальну усмішку, у діаріюші з’явилося таке глибоке, майже сентенційне гончарівське розмірковування: “<...> народ наш пережив голод, пережив війни, чорний морок фашистської окупації, але помиляється той, хто вважає, що народ наш підірвано, що він вичерпав свій духовний потенціал... Корені народу розгалужені густо й безсмертно в нашій прекрасній землі, і світ ще не раз переконається, що це народ сильний, що – як сама весна – він здатен відроджуватись для росту й для квіту, ні, він не вичерпався, він ще здивує людство силою своєї творчої снаги”. Перечитуючи ці записи, ще раз пересвідчуєшся, як глибоко мислив письменник Гончар, як відчував він свою зобов’язаність і зобов’язаність кожного з нас перед Україною, перед її історією та її майбутнім, перед сучасниками й прийдешніми поколіннями.

Наступним епізодом бажанівської сторінки, виписаної Гончаром, є цікаві розповіді, присвячені особистому життю Миколи Платоновича. У щоденниках згадано дружину письменника, його батька, матір, сестру. Бажан мав *idea fix* – довести козацьке коріння свого роду по батьковій лінії. Він розповідав Олесеві Терентійовичу, що на початку війни, відступаючи, побував на Полтавщині у Лютенських Будищах, де народився його батько. Миколі Платоновичу пощастило відвідати це село й під час наступу наших військ. Незабутнє враження на нього справило спілкування з полтавськими (лютенськими) родичами, особливо з дядьком Петром. Прослухавши захоплену розповідь Бажана про отчий край батька, діда, Гончар радить йому написати поему “про... кузню, що так міцно стоїть на дорогах віку, – поет не хоче, чомусь відмахнувся” [5 травня 1978]. А річ, мабуть, сильна вийшла б. Її можна було б доповнити й іншими епізодами з життя Бажанів, пов’язаними з Гадяччиною, як-от:

- сюди юний Микола, учень кооперативного технікуму, у громадянську війну їздив з Умані разом із матір’ю добувати хліб і ледь не загинув від рук озброєної банди Христового; урятувало технікумівське посвідчення, яке не забув узяти з собою хлопець. “Кооператор – то наш”, – сказали бандити й відпустили матір із сином;

- тоді ж юнак зустрівся в Миргороді з художником Сластьоном, який запрошував його на обід [там само].

Це лише окремі сюжетні лінії, вимальовані уявою Гончара, але, на жаль, не опоетизовані Бажаном.

На Олесь Терентійовича сильне враження справив батько Бажана. Платон Артемович, колишній офіцер царської армії, учасник Першої світової війни, військовий топограф, сподобався Гончарові суворістю своєї вдачі, довірливістю, почуттям гідності, силою духу, а заповонив – українськістю. Захоплено відгукується автор щоденників про надрукований у журналі “Вітчизна” лист-заповіт старого Бажана, у якому й відображено світомислення цієї неординарної, духовно багатой людини. Найболючіші теми цього послання – доля рідного народу і його мови, майбутнє України, умови й обставини її культурного та соціального поступу:

“Втратив тебе – і раптом втратив зміст життя. В самотності почуваю себе лишнім на світі. Нездійснені мрії, втрачені надії бачити Україну щасливою своїм матеріальним

багатством і міцною національною свідомістю. Це ще більш пригнічує мою духовну неміч. Тяжкі думки за долю України, за долю її українського слова. В сім'ї моїх дітей прийшли чужі українській нації люди, а наслідки (бодай не згадувати про це) – не чути українського слова, і нащадкам своїм не привили любові до нещасливої України. Вийшов я із самих глибин народу українського, любив його...” [8 серпня 1990].

Офіційно Платон Артемович звертається до своєї дружини, матері Миколи Платоновича, яка полишила цей світ восени 1955 року. З нею він прожив у любові, мирі, злагоді, взаємній повазі та розумінні 52 щасливі подружні роки, збираючи біля своєї родини гурт друзів і знайомих із тогочасної української інтелігенції. “В домі не було ні карт, ні вина, – пригадує дочка Алла, сестра Миколи Бажана. – Хазяї та гості грали на піаніно, читали, сперечалися. Гарячі дискусії розгорялися навколо ідеї Толстого, щирими шанувальниками яких були наші батьки” [1, с. 16, 18]. Неофіційним адресатом послання, про яке йдеться, є ми всі. Цей заповіт Гончар справедливо називає дивовижним за внутрішньою силою документом, у якому тісно переплелися два людських крила – особисте (подружня вірність) і громадське (національна відданість). Платон Артемович, який колись ішов під прапором жовто-блакитним, служив у війську УНР, болісно реагує на все, що гальмує українську справу. Своему синові-орденоносцю, якому доручено високий державний пост – заступник Голови уряду в справах культури, старий вичитував за недбалість всього уряду, за недостатнє піклування про українську мову, негаразди в культурі, недосконалість українського правопису. Присутній при цих “напученнях дітям” Олесь Гончар бачив, що Микола Платонович “почував свою винуватість, щось буркав, виправдовуючись” [8 серпня 1990], але “брав батькові докори собі на карб, не полишав без уваги ті чи інші поради старого, щирю, далеку від дипломатії отецьку науку” [3, с. 533]. Порівнюючи старого й молодого Бажанів, автор щоденників зауважує, що Микола не успадкував сповна цільності натури, непоступливості, яку мав батько. Далекоглядніший Платон Артемович не припустився б тих помилок, які лягли тягарем на плечі його сина. Це не докір молодшому Бажанові з боку Гончара, а намагання зрозуміти, повніше окреслити постать Миколи Платоновича. У світлі цього заповіту, записано в щоденниках, вона “стає яснішою,

драма його життя стає ще глибшою, якщо зважити на цей український дух сім'ї, дух непоступливий... Все ж у цій драмі, в своєму стражданні Микола Платонович став мені ще дорожчий...” [8 серпня 1990].

Український інтелігентний високоморальний дух сім'ї формувала й мати поета, Галина Аркадіївна, дочка скарбника Аркадія Костянтиновича Поржецького. Бажан розповів Гончарові, коли вони гуляли Подолом й розшукували могилу гетьмана Сагайдачного, про свій рід по лінії Поржецьких. Вони належали до української шляхти. Материн прадід жив на Волині, був уніатським попом, який не перейшов у православ'я й бував у Римі на прощі. Бажанові перейшла в спадок іконка-горельєф, яку дістав його пращур разом із свідоцтвом про відпущення гріхів усьому родові від самого Папи. Ця пам'ятка від матері опинилася в першій дружини Бажана, вона її не віддала своєму колишньому чоловікові, від чого той дуже страждав [26 травня 1968]. Галина Бажан була активісткою “Просвіти”, “хапало її навіть чека, потім випустило місяців через два, а подругу її розстріляли” [13 листопада 1977].

Є в щоденниках нотатки, присвячені сестрі письменника – Аллі Платонівні, яка свято берегла пам'ять брата. Як тільки де-небудь щось друкувалося проти Бажана, вона відразу зверталася по допомогу до Олесь Гончара, повідомляла, що “знов отам і отам нападали на Миколу” [3 жовтня 1994]. Адресовані Миколі Платоновичу звинувачення на взірць “зрадив”, “критикував”, “служив системі”, “не допоміг”, “одержував нагороди” Олесь Терентійович намагався гасити в очах людей, хоч і сам часто усвідомлював, що йде проти власної волі, бо цей видатний поет мав і такі провини, яких міг не допустити, якби був трохи сміливішим, принциповішим, послідовнішим, обачнішим і толерантнішим. Свої міркування з цього приводу Гончар висловив у діарійній нотатці від 23 квітня 1991 року. Вона з'явилася після чергової телефонної розмови з Аллою Платонівною, яка на цей раз просила захистити брата від харківського критика В. В. Пеньковського (до речі, кандидата хімічних наук), що опублікував лист “Підтримую. Заперечую. Пропоную” в журналі “Дніпро” (див. [14]). Автор послання, про яке йдеться, відносить Миколу Бажана до тих “творців”, які прославляли Сталіна не зі страху чи примусу, а з власної ініціативи та заради здобуття привілеїв, і називає його сталінсько-брежнєвським чиновником від

літератури. Пеньковський вважає, що Бажана уславили не його перші вірші, а оди Йосифові Віссаріоновичу – “Людина стоїть в зореноснім Кремлі”, “Безсмертя”, “Клич вождя”. Він звинувачує поета і в тому, що виступив проти повернення українським глядачам та читачам творів Михайла Булгакова, що був причетний до розгрому редакції журналу “Новый мир” і до вигнання з Союзу РСР відомих письменників, що не захистив Івана Дзюбу, коли його цькували за націоналізм, Олесь Гончара, коли наша преса поливала брудом “Собор”, Василя Стуса, коли над ним чинили жорстоку розправу. Ніколи не забути того, що Микола Платонович познущався з нашої символіки, написавши ганебні рядки про святе для українців – жовто-блакитний прапор і тризуб:

*З народних вуст жовто-блакитні
браття*

Почули смертний винок і прокляття.

І звівсь народ. Він топче й розбива

Бандитський герб – зазубину тріфозу...

Бажан нібито свідомо жертвував власним сумлінням заради власного життя – кар’єри, слави, нагород. “І цього не можна ні забути, ні пробачити. Ніколи!” – такими словами закінчує свій лист В. В. Пеньковський. Гончар почасти погоджується з цією думкою, визнає, що жорстоко, доскіпливо підібрані звинувачення не видумка, а правда, і водночас висуває свої контраргументи: “<...> але чи уявляє собі критик ту атмосферу? Коли поети змушені були рятуватися і в такий спосіб?.. Ні, я не виправдовую славословів. Але в мені є співчуття. Живи Бажан у нормальному суспільстві, був би з нього й нормальний поет, який-небудь Рільке... Але ж йому довелося пережити єшовщину!” [23 квітня 1991]. Автор щоденників постійно наголошує (і цим приземляє критиків, утихомирює їх нинішні пристрасті), що з відстані страшного 1937-го року все бачиться по-іншому, ото ж, і гнів, якщо не змінюється на милість, то хоч м’якшає. Редакція журналу на боці Олесь Гончара. Вона запропонувала читачам висловити свої міркування з цього приводу. У коментарі “Від редакції” зауважено, що факти, наведені в листі В. В. Пеньковського, мали місце, однак присуд, винесений письменникові Бажану, надто категоричний. Цей митець, крім славослів’я, адресованого сатрапові, залишив поезію високого гатунку. Тому не варто ганити все чисто, треба з розумінням підходити до трагедійної суперечливості культівських та застійних часів – “страшних, жахливих і багато в чому до кінця нами ще не пізнаних” [14, с. 161].

У щоденниках особливу увагу звернено на мемуари Бажана. У цьому жанрі, як і в поезії, він виявив себе надзвичайно яскраво та самобутньо. Згадувати ж Миколі Платоновичу було про кого й було про що. Інша справа, що не завжди з великою охотою та приємністю він гортав пережиті сторінки, та були на те свої причини. Якщо для когось 1920-ті, 1930-ті, 40-ві роки – просто історія, то для нього вони стали ще й великою особистою трагедією. Якщо на 70-річному ювілеї Миколи Куліша, що відбувався в Києві в Малому залі Жовтневого палацу під головуванням Бажана, доповідачі говорили про життєвий і творчий шлях цього талановитого митця, то в голові Миколи Платоновича роїлися інші думки: “<...> це ж тут, у підвалі якраз цього приміщення, сидів у 1934 р. майбутній ювіляр” [14 травня 1983]. Олесь Гончар підкреслює, що міг би в усіх тонкощах розповісти поет про складний шлях розвитку української літератури 20–50-х років ХХ століття, про жахливі події сталінської доби, учасником або очевидцем яких був сам, однак цього не зробив. І звинувачувати митця не маємо права, бо в нього, як і в кожного з нас, свої рахунки з трагічним днем, що переріс в історію. “Хто б як не ставився до М. Бажана, але за те, що зберіг у пам’яті й передає нащадкам, вся Україна сьогодні має сказати йому спасибі”, – занотував Олесь Терентійович у щоденниках 24 жовтня 1982 року, коли прочитав есе про Леся Курбаса.

Вирізнимо ще одну, як на наш погляд, вельми суттєву деталь: Бажан довго виношував мемуарні задуми, бо не хотів залишити по собі такі спогади, які написав Смолич. Юрій Корнійович, скаже він Гончарові в одній із відвертих розмов, “не більше як на півштика копнув”, його твори поверхові, обивательські, часто далекі від правди. Щоб копнути глибше, треба знати більше, слід бути точним та обережним з епохами, подіями, людьми – ось принципи Бажана-мемуариста. Йому вдалося менше напродукувати, але глибше глянути на нашу історію, помітити те, що не потрапило на очі іншим, розказати те, чого не знали інші. І в цьому ще одна з незаперечних заслуг Миколи Платоновича Бажана і як письменника, і як дослідника.

У тому, що до нас дійшли спогади про Юрія Яновського, Леся Курбаса, Олександра Довженка, ваговита роль Олесь Терентійовича. Адже він постійно просив, нерідко вимолював, щоб Бажан доніс до нащадків справжній образ цих достойників й інших лицарів двадцятих-тридцятих років, змушував поета

братися за перо й виповідати нам правду про десятиліття, що спливали й стали вже таємницею для тих, у чийх очах Микола Платонович не просто художник слова, а патріарх української літератури. В одній із розмов у Кончі незадовго до смерті Бажан із сумом повідомив, що після його відходу ніхто вже не зможе розказати правди про забутих людей [8–9 травня 1983]. Письменник, який ще не так давно вмів і вправно карбував рядки за рядками, вірші за віршами, поеми за поемами, об'єднуючи їх потім у збірки (а їх аж три десятки), скаржився тієї останньої для нього весни Олесеві Терентійовичу, що сили полишають його, що не дається робота. Бажан мав намір підготувати передмову до творів адепта українського футуризму Михайля Семенка, який увів його в літературне життя, але далі двох перших вимучених рядків праця не посунулася. Не зреалізував Микола Платонович ще однієї своєї мрії – не написав поеми про українського композитора, хорового диригента і співака Артемія Веделя, що походив десь із Подолу. Гончар добре запам'ятав розмову про цього митця й зафіксував її в щоденнику 5 червня 1983 року: “Має якусь книжку, де зібрано крихти біографії цього загадкового нашого генія... Коли мав нібито приїхати до Києва цар Павло, до нього – зустрічно – звернувся Ведель з листом, пропонуючи повернути Україні козацькі вольності. Замість царської ласки, на яку сподівався автор чолобитної, його було кинуте до кирилівської божевільні (вже й тоді при Кирилівській [церкві] існував цей заклад)”. Не стало снаги в Миколі Платоновича передати колізію, яка вникла глибоко в його душу, – це непоправна втрата для нашої літератури. Її з'ява обов'язково б умножила славу письменника.

Треба подякувати Богові й сказати сердечне спасибі Олесеві Гончару, що маємо сьогодні спогади Миколи Бажана про вже згадуваних Юрія Яновського, Леся Курбаса, Олександра Довженка, а також про Василя Еллана-Блакитного, Леоніда Первомайського, Ванду Василевську, Давида Кугультинова, Симона Чиковані, Іраклія Абашідзе, Тамару Абакелія, Егіше Чаренца, Карло Каладзе, Миколу Тихонова, Олександра Твардовського, Максима Танка, Едуарда Багрицького, Павла Антокольського. Цінну інформацію про окремі мемуарні та історико-мемуарні есе знаходимо в щоденниках. Олесь Терентійович зафіксував і ті розповіді, які не розгорнулися в окремі сюжети. Це передусім Бажанові свідчення про письменників із по-

коління “Розстріляного Відродження”. Василя Еллана-Блакитного він характеризує як “благородну постать”, тому що врятував Павла Тичину, Остапа Вишню, “Довженка вихопив у Житомирі десь з-під замка” [9 серпня 1982], П'ятницького, “що був одружений з дочкою Грушевського, врятував після Кам'янця-Подільського”. “Одна людина, – не втримується від коментаря Гончар, – а як багато зробила людям добра!” [30 травня 1980]. Українського письменника Марка Йогансена Микола Платонович називає неординарною особистістю, бо той, як і його батько – викладач скандинавських мов, був поліглотом, а ще спортсменом, завзятим мисливцем [9 серпня 1982]. Бажан розказав Гончарові цікаву історію про Анатолія Петрицького – українського живописця, художника театру і книги, учня Василя Кричевського. Йдеться про вимушений візит майстра пензля до “типового переродженця”, “ката і руйначка” Постишева:

“Після того як було намальовано Скрипника і всім сподобалося, Постишев кличе Петрицького додому. Змусили його довго ждати. Потім нарешті виходить сам у тапочках і в галіфе.

– Ну как ты тут? – він усім тикав, цей державний хам. – Посиди, я вот пообедаю, поговорим.

Довго й неквапно обідає. Художник жде в кутку. Пообідав, гикнув, утерся, приніс якусь фотографію давню.

– Ану угадай, кто это? – Ріденька борідка, якийсь кацапчук.

– Павел Петрович, по-моему, это Распутин.

– Как? Это же я! Партизан дальневосточный... Думал, ты меня нарисуешь, а ты... Распутин! Уходи...

Добре, що хоч не посадив” [15 серпня 1981].

Державного діяча Михайля Полоза, про якого Гончар лише дещо чув і майже нічого не знав, Микола Платонович називає цікавим чоловіком [8–9 травня 1983], укладаючи в ці слова глибокий зміст. Занотував Олесь Терентійович і вималюваний Бажаном образ лідера організації “ВАПЛІТЕ” Миколи Хвильового (Фітільова): “Невисокий. Пронизливий врубелівський погляд... У дружбі відданий”. Він володів здатністю передчувати події, у чому пересвідчує такий епізод: “Якось пішли до цирку – Яновський, Бажан, Куліш і він. Китаєць під куполом виступає... І раптом Фітільов хапає сусідів за руки:

– Зараз він упаде!!!

І китаєць падає” [30 травня 1980].

До речі, від Олександра Ковіньки Гончар дізнався (і заніс це до щоденників), що на па-нахиді по Хвильовому в будинку Блакитного з найсильнішою промовою виступив Микола Бажан [24 січня 1971].

За діарійними матеріалами легко відтво-рюється діяльність Бажана як мемуариста:

- 2 квітня 1975 року Микола Платоно-вич повідомляє Гончарові, що пише есе про Ванду Василевську. Зацікавлено розповідає про її темперамент, як “безтямно була вона закохана в Корнійчука, і коли він їй зраджу-вав, робила спроби повіситись”. Ці деталі не ввійшли до твору, акцент зроблено на іншо-му: “Подружжя Ванди Василевської та Олек-сандра Корнійчука – це було єднання людей незвичайних, натур складних і поривчастих, талантів, гостро чутливих до історичних змін і до духовних процесів у самих собі і в оточен-ні” [4, с. 121]. Бажанові вдалося відтворити складність натури Василевської: і як польки-патріотки, яка бездоганно знала рідну мову, безтямно любила свою Батьківщину, і як ра-дянської громадянки, котра так уросла в есе-серівські “умовини життя, звичаї, взаємини, процеси, що неспроможна була відмовитись від них” [4, с. 154]. Гончар не заперечує того, що Ванда Василівна – талановита письменни-ця, велика трудівниця, яка спопеляла себе в праці, однак робить важливе застереження: вона була байдужою до української культу-ри, не перейняла українофільства від свого батька, що був міністром в уряді Пілсудсько-го, знав Івана Франка, “писав на українські теми статті й підписував їх – «Василько»” [2 квітня 1975].

- 24 квітня 1976 року Гончар дізнається, що Микола Платонович опублікував гарне есе про грузинського поета Симона Чико-вані, у якому “трохи є старечого сентимен-талізму, а загалом чудово: поема гір, поема дружби. Ось чим треба займатися, а не ба-лаканиною” [27 квітня 1976]. Автор щоден-ників радить Бажанові написати спогади про українських митців – Василя Кричевського, Юрія Яновського та ін., потвердивши вкотре: “<...> скількох він знав... Про те, що бачив, що знає він, не напише, крім нього, ніхто” [12 вересня 1979].

- Довгоочікуваною радістю для Олеся Гончара стала вістка, що Микола Платоно-вич узявся за есе про Юрія Яновського: “Зда-ється, умовив нарешті Бажана, щоб написав спогади про Яновського... Ще якби написав він про київських антикварів, що з ними мав генді в 20-х роках, а познайомився з тим

колеритним світом завдяки тому ж Кричев-ському” [23 серпня 1977]. Про гендлярів не розказав нічого, а про Кричевського дещо цінне вивів у “Майстрі залізної троянди”. Знайшлося тут місце і Михайлю Семенкові та його “футуристичній кумпанії”, і Майкові Йогансену, й Олексі Слісаренкові, Олексан-дрові Довженку, Миколі Кулішеві (див. [2, с. 12–40]). “Про Яновського вийшло в нього блискуче”, цитуємо щоденникову нотатку від 12 вересня 1979 року, тому що цей спогад – не про окрему людину, не лише про дорого-го “Юрія, Юру”, котрого любив, любить і лю-битиме, бо рана, якої він завдав найближчому другові, стала і його пекучою раною, а про цілу епоху, у яку ця людина жила, про її велич і тра-гізм. За переконанням Гончара, новаторство Бажана-мемуариста в тому, що він через долю окремих особистостей передав чи бодай затор-кнув болючі проблеми цілої епохи.

- Олесь Гончар вважає найкращим спо-гад “В світлі Курбаса”. Його появи він чекав із великим нетерпінням, бо знав про наміри Бажана:

“Дзвонив із санаторію “Конча-Заспа” Микола Платонович... вітав із “Тоголівськи-ми шляхами” <...> порадував:

– Пишу про Курбаса...

Краще нього – ніхто ж не зна” [1 жовтня 1981].

Гончарові давно пекло, за що система знищила цього талановитого митця в самому розквіті. Після похорону видатного україн-ського актора Амвросія Бучми автор щоден-ників дізнався страшну правду про загибель Леся Курбаса. Його, Миколу Куліша й інших “ворогів народу” сталінські гауляйтери ви-везли баржею в Біле море і там розстріляли, “щоб і сліду на землі не було, щоб падали просто за борт... Чорне, злодійське і в той же час боягузливе вбивство, – читаємо діарійну нотатку від 8 січня 1857 року. – Видно, що кати й там боялися таких, як Курбас, боялись його сили, його Розуму, його генія й краси!” 24 жовтня 1982 року Олесь Терентійович прочитав нове Бажанове есе, дав йому висо-ку оцінку: “Це, мабуть, найкраща річ з його мемуарного циклу. Багато що можна про-бачити авторові за таку працю, яка назавше поповнить скарбницю української культури. Власне, перед нами ціла повість про світанок нового революційного театру, про одного з наймогутніших творців українського рене-сансу ХХ ст. Що за постать цей Курбас, цей трагічний геній нашого революційного мис-тецтва? Від уманського Макбета й Гонти до

зеківського невольничого театру на крайсвітніх похмурих Соловках... Та сама ця постать достойна Шекспіра новітніх часів!..”

Микола Бажан та Олесь Гончар вели розмову про Леся Курбаса й раніше, ще 1965 року. Микола Платонович тоді розказав про цього театрального діяча інше: він нібито вітав колективізацію, убачав у ній вихід країни із хуторянства на широкі простори цивілізації, уважав, що саме перетворення дрібних індивідуальних господарів на колективні підприємства сприятиме швидкому “злиттю всіх” [27 березня 1965], тобто уможливить утілення в життя сталінської теорії про повсюдну інтеграцію націй і мов у майбутньому комуністичному суспільстві. Про політичні переконання чи – радше сказати – помилки видатного майстра сцени в есе нічого не згадано. Мудрий Микола Платонович беріг у своїй пам’яті не це, а інше, важливіше, потрібніше, духовніше, – складну симфонію творчого життя справжнього українського інтелігента, артиста і режисера, піаніста й художника, мислителя і поліглота, актора широкого діапазону й реформатора українського театру, беріг для того, щоб колись переповісти онукам і правнукам. Він із честю виконав узятий на себе святий обов’язок, своїм словом увічнив цю геніальну постать, допоміг повернути її із забуття в безсмертя.

• Бажан підготував ще одну цікаву розвідку – “Листи про могуття творчості”, присвячену Катерині Білокур. Із щоденників Гончара довідуємося, що поштовою до написання її стали опубліковані в журналі “Вітчизна” листи богданівської художниці, які не потрапили до альбому з репродукціями її творів. Перечитані листи, як і колись побачені картини, приголомшили Миколу Платоновича. “Нічого подібного не знаю в світовій літературі, – скаже він з великим хвилюванням і гордістю Олесеві Терентійовичу. – Щоб отак постав шлях виростання генія...” [21 березня 1982]. Менше ніж через місяць “Літературна Україна” надрукувала статтю Бажана про епістолярій “дивовижної селянської жінки, що самотужки вивчилася читати, самотужки вивчилася малювати”, що “увесь свій величезний життєлюбний і людяний талант <...> віддала людям, красі і плодам їхнього вільного труда” [4, с. 404, 411]. Гончар зрозумів захват, емоційну риторичку автора цієї публікації, але водночас і засмутився, відчув якийсь неприємний осад. “Надто наголошується на тому, – занотував він 10 квітня 1982 року, – що виростала, мовляв, серед людей диких, темних,

жорстоких, така собі мучениця-одиначка, але навряд чи таким уже диким було те народне богданівське середовище. І листам тут не можна повністю довірятись, адже ж хто з таких натур не малює себе у терновім вінку... Були батьки з їхнім родинним теплом, були свята народні, пісня була – все ж це формувало, наснажувало її духовний світ. А виходить із статті – одиначка, людина без кореня...

І ще: чомусь ні разу не згадано Павла Григоровича та Оксану Петрусенко, а вони ж таки перші відкрили художницю й допомагали їй”. Апелюючи до Миколи Бажана, Гончар не втримався і висловив своє бачення живописного світу Білокур: картина “Сніданок”, яка чомусь звеличується, не найкраща річ, вона якась фотографічна, не віддзеркалює специфіки духовного ества геніальної художниці; Білокур – це “Буйна”, це сині ночі з чар-зіллям, з вируванням барв”, вона – поет квітувань, у якого барви палахкотять, який сплітає з квітів гармонійні композиції, володіє чаклунською силою й магією життя, що нагадує гоголівську фантастичну красу [там само].

Звернімо увагу: в Бажановій статті згадано й Олесь Терентійовича, точніше, його проникливе есе, у якому влучно й виразно передано обрис мисткині, іменовано її поестрою напівлегендарної поетки Марусі Чурай. Валентина Гончар записала у своїх спогадах, що Олесь Терентійович виношував задум назвати статтю про Катерину Білокур “Тайноцвіт творчості”. Ця художниця вабила його як своїм мистецьким доробком, так і незвичайним життям [5, с. 137]. Упадає в око те, що в поглядах на творчість Катерини Білокур у Бажана та Гончара чимало збіжностей. Їх об’єднують передусім два наскрізні мотиви: драматизм долі, шлях до вселюдського визнання геніальної селянки, яка не змогла здобути необхідну для художника-професіонала освіту, і загадка її дивовижного таланту, якому немає рівні у світі.

Зауважимо, що Микола Платонович не єдиний критик, із яким дискутує, хай і позаочно, Гончар стосовно феномену Катерини Білокур. Глибоку статтю з назвою “Автопортрет з реальності” про її листи надрукував трохи пізніше від Бажана Леонід Новиченко. Він називає Катерину Василівну самотужкою мистецькою натурою, яка народжується в народних надрах раз, а може, й рідше на століття, поетом-живописцем, психологом квітів, незрівнянною майстринею ікебани, квіткових панно і натюрмортів, людиною па-

лючої мистецької совісності, оригінальною майстринею слова, у листах якої бринять мелодії ліричної пісні, думи, вчуваються інтонації Івана Вишенського, прекрасною дочкою свого народу, порівнює її долю з квіткою ломикамінь. Олесь Терентійович робить закид і цьому критикові: “Не обійшовся без того, щоб не використати трагічне життя цієї жінки як привід для нападу на творчу інтелігенцію та для самобичування. Не помітили вчасно, мовляв, не допомогли, критика прогледіла генія... Може, й добре, що “прогледіла”? – повертає автор щоденників думку в зовсім інше русло й обґрунтовує її такими вагомими, як на наш погляд, аргументами: – Відомо, що критика свого часу з геніями робила, як вона вміла нівечити їх та штовхати у вульгарну соціологію... І першими помітили її Оксана Петрусенко та Павло Григорович... Честь їм!” [8 січня 1983]. Помітили, тепер уже дозволимо собі не погодитися з Олесем Терентійовичем, та було запізно: злидні, невлаштованість в особистому житті, виснажливі домашні клопоти, родинні чвари, хвороба матері передчасно звели в могилу не просто художницю, а Богом посланий в Україну талант, який міг би зачарувати своїми картинами весь світ. А він, світ, дивується лише, як можна було “саморобним пензлем з шерстинок, закріплених шматком бляхи на вишневих галузочках” [4, с. 407], створити те, що називається справжнім шедевром мистецтва.

До постаті Катерини Білокур Гончар звертається і в щоденниках (див. нотатки від 14 листопада 1972 року, 23 листопада 1976 року, 21 лютого 1985 року, 21 серпня 1985 року та ін.), наголошуючи, що ця жінка народилася з чорної землі народу, мала зрячу душу, чисту, незамутнену совість, тому й подарувала людям, сама того не відаючи, магичні творіння, у яких “квіти весняні й осінні цвітуть поруч, сусідять; зозуля і перепел, і жайвір подають голоси водночас” [8 грудня 1977]. Вона щиро і світло любила рідний край, Україну, народну поезію, Шевченкове слово, тому в її мистецьких барвах природно й неповторно виявив себе український дух. Цей дар вищі сили вручили не всім митцям, а насамперед тим, які вміють бачити світ, тонко відчують його гармонію, живуть за принципом, який сповідувала Катерина Білокур: “Людина – це очі, а потім все те, що довкола очей” [7 березня 1990].

Варто згадати, що Олесь Терентійович підготував також вступне слово до телевізійної вистави-передачі про славетну художни-

цю, образ якої не просто зіграла, а відтворила всіма барвами душі “безмежно щира, правдива, емоційна”, сучасна “донька Заньковецької” Ніна Матвієнко. Ця артистка “просто читає... листи до друзів, інтимно, тихо читає сповідь тієї чудодійниці з Богданівки, а постає ціла доля народу” [11 січня 1981]. А ще раніше – 1973 року – Олесь Гончар підготував вступне слово під назвою “Чарівний світ Катерини Білокур” до альбому з репродукціями її творів, про яке згадає Микола Бажан. Своє захоплення мисткинею автор “Собору” передав й іншим майстрам слова. Скажімо, саме за його порадою Володимир Яворівський написав роман “Автопортрет з уяви” про цю мужню жінку, який добре сприйняв читач і яким дорожить сам автор [18 грудня 1992].

Відвідавши 26 листопада 1977 року Музей-садибу художниці в селі Богданівці, Олесь Терентійович залишив такий запис у книзі відгуків: “Спасибі всім, хто доклав душі до створення цього чудового Музею. Вічна слава генієві славетної дочки українського народу Катерини Білокур”.

На погляд автора щоденників, найвищою оцінку заслуговує діяльність Миколи Бажана як головного редактора Української Радянської Енциклопедії. Біля її керма він упевнено простояв понад чверть століття (1957–1983) й домігся колосальних успіхів. Бажанова ерудиція, професіоналізм, організаторський талант у поєднанні з винятковим працелюбством, напише Гончар у своєму спогаді “В останніх променях”, прислужилися великій і благородній справі. Цей чоловік не просто керував авторським колективом, пробивав дорогу багатотомній УРЕ й різним енциклопедичним словникам та довідникам, а й “був водночас <...> чорноробом культури, сумлінним її трударем, чия натура не визнавала полегшеного ставлення до своїх обов’язків, – не в Бажановій вдачі було миритися з “ліричним” нічогонеробством” [7, с. 527–528]. Із незмірною шаную та любов’ю говорить Гончар про “напрацьованого майстра”, який, незважаючи на вік і хвороби, що виснажували його, щоранку виходив на ґанок і розмірено прямував до машини з коректурою чергового тому енциклопедії під пахвою. Кожен том, кожен його статтю, кожен її рядочок він пропускав крізь розум і серце. За це Олесь Терентійович називає Бажана істинним подвижником, “людиною Франкової патріотичної невсипущості, справді невтоленної жаги до праці” [7, с. 529]. На головного редактора УРЕ лягала велика відповідальність. Уся діяльність

видавництва обов'язково мала узгоджуватися з найвищою владою. Микола Платонович час від часу зустрічався з першим секретарем ЦК КП України Петром Шелестом, а після нього – з Володимиром Щербицьким, з їхніми заступниками, з партійниками, чиновниками нижчих рангів. На різних зборах, нарадах він звітував, доповідав, одержував дозволи, вказівки стосовно створення багатотомних “Української Радянської Енциклопедії” (перше видання – 1959–1965, друге – 1974–1985) та “Історії міст і сіл Української РСР” (1968–1973), двотомної “Енциклопедії кібернетики” (1973) й багатьох інших енциклопедій, енциклопедичних словників, довідників, а також мовних і галузевих лексикографічних праць. За різні ідеологічні помилки, невправності, промахи колег, розходження в чітхось поглядах Бажанові перепадало не раз і досить серйозно. Петро Шелест у своєму щоденникові зафіксував деякі розмови з Бажаном:

• “Прийняв М. Бажана на його прохання. Обговорили ряд питань: треба прийняти рішення ЦК про проведення 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка, про спорудження пам'ятника Шевченкові у Москві, про видання тритомного словника-довідника по Україні” [21–31 жовтня 1963] [19, с. 163];

• “З М. Бажаном обговорили питання, пов'язані з випуском трьохтомної енциклопедії з кібернетики” [24–30 листопада 1967] [19, с. 247];

• “Прийняв Миколу Бажана. Він доповідав про роботу енциклопедичних видань. Просив дозволу на нове видання “Української Радянської Енциклопедії” в 15-ти томах. Йшлося про видання енциклопедії з літератури і мистецтва” [18 листопада 1971] [19, с. 353].

Покличемося – свідомо – ще раз на Шелестів діаріуш і на цей раз зацентруємо увагу на такому незвичному факті: Петро Юхимович, адепт комуністичної системи, головнокомандувач Комуністичної партії України, не завжди захищав інтереси однопартійців і суспільний лад загалом. Він нерідко переходив на бік людей, що стали жертвою комуністичної системи, думки, прагнення, права яких вона не визнавала, ущемлювала, попірала. У розряд неблагонадійних потрапляв і Микола Платонович: “Звідкись, але зрозуміло звідки, на М. Бажана йде тиск, щоб він не давав розгорнутої енциклопедичної довідки, а тим паче портрета на М. С. Хрущова, С. В. Косіора, М. О. Скрипника, В. Я. Чубаря, Г. І. Петровського та інших політичних і громадських діячів. Більше того, у такому ж

плані йшла мова про О. Т. Гончара. Як грубо в нас дозволено втручатися в історію, викривляти і фальсифікувати її. Я вважаю, що це злочин деяких “політиків-ідеологів” перед історією, народом, нашим поколінням. Дав пряму вказівку об'єктивно висвітлювати діяльність, вміщувати біографічні дані, подавати портрети згідно з прийнятими нормами і положеннями” [24–30 листопада 1967] [19, с. 247]. Чи: “На Бажана йдуть нападки за його “ортодоксальність”, треба його всебічно підтримати” [18 листопада 1971] [19, с. 353].

Система пильно стежила, аби до енциклопедій не закрадалася крамола. Бувало, як не дивно, й таке, що непорозуміння, суперечності, розбіжності виникали в Бажана не тільки із стражами порядку або цензорами, які доскіпувалися до кожного слова, винюхували кожен рядочок статті, а й навіть із членами редакційної колегії. Від Миколи Платоновича Гончар дізнався, що академік АН УРСР Іван Білодід і член-кореспондент АН УРСР Євген Кирилюк звернулися з листом у найвищі інстанції, у якому вимагали заборонити вихід у світ “Шевченківського словника” лише через ту причину, що в ньому згадано Миколу Скрипника [8–9 травня 1983]. Немалих зусиль коштувало Бажанові, аби стаття, присвячена цьому академікові АН УРСР, державному й партійному діячеві, до того ж першому головному редакторові УРЕ, потрапила до словника. До речі, Микола Платонович повідомив Олесеві Гончару одному з перших, що дозволено видання двотомної Шевченківської енциклопедії [11 листопада 1975]. Радість, проте, було передчасною, бо попереду Бажана і його колег ждали нові випробування, почалося справжнє мордування. Із щоденникового запису, датованого 25 грудня 1975 року, дізнаємося, що Москва заборонила називати підготовлене видання енциклопедією. Не дано згоди й на “Шевченкіану”. Центр рекомендував іменувати фундаментальну колективну працю про Тараса Шевченка, упорядковану 500 авторами, усього лишень “Справочником” [28 грудня 1975]. Треба було знову воювати, оббивати цеківські пороги, переконувати заскоружлих чинуш, що перед ними не довідник, а унікальне лексикографічне джерело. Перемогу нарешті одержано: 20 жовтня 1977 року підписано до друку “Шевченківський словник” у двох томах, наступного року книга з'явилася на полицях книгарень, у бібліотеках. А скільки перешкод необхідно було здолати, щоб УРЕ дійшла до свого користувача. Чого варте,

скажімо, її перевидання обов'язково двома мовами – українською та російською. Коли Микола Бажан готував том про Україну, йому довелося добряче посваритися навіть за термін “возз'єднання українських земель в єдиній українській радянській державі”, бо слово “український” не влаштувало кондуфорівців. “А між тим, – записано в щоденниках 2 серпня 1983 року, – це формулювання і саме в такому вигляді належить особисто... Сталіну” [31 липня 1983]. Отож, мав рацію Олесь Терентійович, коли сказав, що сталінщина агресивна... й сьогодні, що вона живуча й страшніша за Сталіна. Треба згадати, що Бажанові належить ідея створення “Української літературної енциклопедії”, що він укупі з Гончаром підготував статтю на підтримку 11-томного тлумачного “Словника української мови”, у якій дав цілий абзац похвали Грінченковому словникові. “В Інституті мовознавства настрої святковий, – записано в щоденниках 19 липня 1983 року. – Справді – подія... І це ж після того, як шеф СПУ по них топтався...”.

В останні роки життя Микола Платонович скаржився Олесеві Терентійовичу, що фізично не може далі працювати в УРЕ. Він розумів, що не вічний на цій землі, тому й шукав собі надійну заміну. Його кандидатури не підходили партійникам, бо ті визначали професійність на свій копил – орієнтувалися не на знання, ерудицію, досвід людини, а на її покірність, безініціативність, а найважливіше – відданість справі комунізму. Микола Платонович, приміром, бачив на своєму місці Павличка, покладав на нього великі надії, однак цьому письменникові таку високу й відповідальну посаду чиновники не довірили, чого й слід було сподіватися: якщо Дмитро Васильович не влаштував їх як редактор журналу, то про керівника УРЕ годі й думати. Сам Бажан не раз розпачливо заявляв, що й вибрати головного редактора одного з найавторитетніших у тодішній республіці видань не дуже є з кого. “Дається взнаки багаторічна плундрація, – скаже він Гончарові, – мало “молодих, надійних” серед творчої інтелігенції” [8–9 травня 1983]. Микола Платонович мав право на таку думку, бо знав не з розповідей, а на власні очі бачив, на своїй шкурі відчув, як винищувався український цвіт. “О tempo, o mores!..” – з сумом констатує Олесь Терентійович, осмислюючи все це, і, аби заспокоїти себе та оптимістично дивитися вперед, не заціклюватися на безвиході, удається до такої філософської медитації: “А працювати треба. Адже Андріївський собор... стоїть на висоті

й тебе кличе до високого, і зрештою є ж для кого трудитись...” [там само].

Були в Гончара й деякі претензії до Бажана як очільника УРЕ. Розкривши для себе таку постать, як Пантелеймон Антонович Петренко, він із докором запитує Миколу Платоновича, чому той не увів до енциклопедії цього нашого письменника, який жив у Тбілісі й там загинув, перекладача українською мовою творів французьких поетів, російською – грузинських, вірменських та азербайджанських, зокрема “Витязя в тигровій шкурі” (в парі з Костянтином Чичинадзе). “І почувається гріх, – занотовано в щоденниках 25 грудня 1978 року. – Гріх замовчування. Ох, люди”. Гріх – на переконання Гончара, а Бажан, певне, сприймав усе це дещо по-іншому. Очевидно, не з легковажності, а через якісь інші серйозніші причини, відомі тільки йому, не потрапило до енциклопедії ім'я людини, яку він добре знав, яка, крім усього, була йому по-особливому близькою, адже захоплювалися ці обоє поетів однією справою – перекладом, тією цариною, у якій Микола Платонович залишив помітний слід. Як перекладач він, слушно зауважував Дмитро Павличко на одному з поважних письменницьких зібрань, у повницю нашої культури поклав нові алмазні обробки, вибрав для співбесіди художників, які приходять із закликком любові, щоб рівняти всіх справедливою красою мистецтва [12, 1981, 17 квітня].

Ніхто, очевидно, не зможе заперечити, що енциклопедія та її відгалуження – найбільше й найвеличніше Бажанове звершення. “На цій ниві, – запише Олесь Терентійович на дев'ятий день після смерті письменника, – він виказав свою справді могутню творчу енергію, постав в очах народу як незрівнянний організатор науки. За саме тільки це Україна буде йому вічно вдячна. А хіба це мало?”. Будь-хто відповість, що аж ніяк не мало, ба навіть більше, ніж багато, оскільки енциклопедії – найнадійніші джерела інформації про світ, природу, суспільство, людей. Саме з них можна почерпнути найдостовірніші відомості з усіх галузей знань. Щоправда, енциклопедії самі собою не з'являються, вони мають своїх мудрих творців. Один із них – невтомний Бажан. Процитуємо ще раз Олеся Гончара й погодимося з його твердженням, що за саму лишень енциклопедичну діяльність цю людину – Миколу Платоновича Бажана – треба підтримувати й довічно шанувати [27 вересня 1982].

Скрупульозне знайомство із щоденниками Олеся Гончара пересвідчує в тому, що його

тривале спілкування з Миколою Бажаном бувало не лише приємним, щирим, доброзичливим, а й мало подеколи присмак гіркоти, породжувало прикрі непорозуміння, навіть розчарування. Спочатку про світле у взаєминах письменників. Як позитивне насамперед відзначимо те, що вони могли в “тяжку минуту” об’єднатися й вплинути своїм авторитетом, наполегливістю, розумом, принциповістю на різні події, докорінно змінити їх перебіг, домогтися торжества справедливості. Таких прикладів наведено в щоденниках немало. Ось один: іде бурхливе, прямо-таки шквалісте засідання президії, на якому звільняють від обов’язків редактора “Літературної України” Петра Перебийніса. Ухвала, за прогнозами “товариша володаря крісла”, мала бути одностайною. Але де там: проти зняття виступили члени президії Бажан, Гончар та ін. Для них, читаємо щоденниковий запис від 12 листопада 1981 року, “справа навіть не у Перебийнісі, а в сваволі, відсутності аргументацій та ще в методах тиску й залякування, до яких раз у раз вдавався головуючий на засіданні” [12 листопада 1981]. Своїми різкими протестами Олесь Терентійович і Микола Платонович довели на тому засіданні, як і на багатьох інших перед тим і після того, що письменники не згодні на роль сліпих виконавців чужих команд, що вони не маріонетки, не бездумні роботи, які мають діяти лише за чиймись указівками, штемпелювати “слухняно все, що тільки їм запропонують, незалежно від того, чи в’яжеться пропоноване із здоровим глуздом”, а творчі люди, котрі мають захищати суспільство. Варто ще раз згадати, як ці двоє митців припинили цькування Дзюби, коли відмовилися від участі в роботі цеківської комісії. Діяли вони однаково, не знаючи про намір один одного, й тоді, коли не забажали проведення 1983 року вечорів на свою честь у Київській державній філармонії [23 травня 1985]. У кожного з них були на те свої причини. Об’єднувало ж митців намагання протистояти владі, викорінювати трагічні дисонанси, що пройняли суспільство й зумовили його суцільну деморалізацію. Олесь Гончар і Микола Бажан, а з ними ще й Максим Рильський, Андрій Малишко, виступили проти ганебного хрущовського закону, який декларував фіктивну демократичність права вибору батьками мови навчання дітей. Насправді ж він відкривав простір для російщення України. Гіркі плоди цієї антиукраїнської реформи ми пожинаємо й сьогодні.

Повертаючись до початої розмови про світлі сторінки у взаєминах автора щоден-

ників із корифеєм української поезії, мусимо сказати й про те, що Олесь Терентійович вважав Миколу Платоновича своїм духовним учителем, наставником. У розмовах з інтелектуалом-філософом Бажаном Гончар нагадував губку, яка жадібно вбирала нову чи маловідому інформацію або ту, про яку було неприйнято, а то й заборонено говорити. Уся вона відразу лягала на папір у вигляді діарійних нотаток, зазвичай ще й із глибокими авторськими коментарями. Таких записів чимало, і більшість із них могли б стати канвою для повістей, новел, публіцистичних або наукових досліджень. Передамо в стислому переказі зміст тих, які особливо запали в душу Гончарові:

- Дід Надії Крупської, яка є вихідцем із вихрестів, лікував Тараса Шевченка [14 листопада 1975].

- Український кобзар-поет Федір Кушнерик не лише прекрасно співав, а й магічно впливав на людей, і на Бажана також. Прислухавши в його талановитому виконанні думи, молодий поет безболісно назавжди попрощався з футуризмом та авангардизмом; народний митець із Полтавщини перевернув усї його естетичні уявлення, просвітив душу [3 серпня 1982].

- У недалекому майбутньому критика і громадськість достойно поцінять творчість неповторного, своєрідного, тонкого поета й перекладача Володимира Свідзинського, якого було заарештовано у вересні 1941 року, звинувачено в антирадянській агітації і спалено разом з іншими холодногорськими в’язнями неподалік Харкова [1 квітня 1975].

- На початку війни Бажан зустрівся з командувачем військ Південно-Західного фронту генералом Михайлом Кирпоносом, який із боєм та розчаруванням розповідав про дивні накази Сталіна – “познімати гармати з прикордонних укріплень, надати – саме в ті дні напруги – відпустки командирам” [23 травня 1983].

- Бажан возив у Чернігів для “наглядної агітації” німця-перебіжчика, який розкрив секрети плану “Барбароса” [там само].

- Бажан не виконав завдання, яке одержав на початку війни від тодішнього секретаря ЦК Лисенка, – будь-що вивезти Довженка і його батьків у тил [25 липня 1976]. Юлія Іполітівна Солнцева, дружина Олександра Петровича, сердилася на Миколу Платоновича, що проігнорував цю вказівку [7 вересня 1994]. Її нібито достеменно відомо, що 1942 року десь у селі під Воронежем під час навального від-

ступу, паніки, хаосу Бажан помітив Довженка, але не зупинив машини, у якій їхав разом з Олександром Корнійчуком та Вандою Василевською, і не підібрав свого товариша, друга та колегу. Допоміг талановитому майстрові екрана і слова якийсь полковник, а то – потрапив би в руки ворогам. “<...> страшно повірити”, – ці рядки Олесь Гончар заніс до свого щоденника 1 лютого 1968 року, після того, як у нього побувала Юлія Солнцева.

• Микола Платонович ознайомив Гончара з п'єсою польського драматурга, у якого поляки зображені однокрилими створіннями: “Ні люди, ні птахи! – відгукнеться про цей твір Гончар і назве його новітнім міфом. – І, щоб злетіти вгору, їм доводиться єднатися в пари, тобто лише любов здатна дати таким однокрилим крила, політ!” [3 червня 1981].

• Бажана непокоїть, що талановита молодь, здобувши в Україні освіту, заживши тут слави, шани, тікає потім до Ленінграда, Москви, забуває про вірність обов'язкові перед своїм народом та його культурою [9 серпня 1983].

• Гончар із цікавістю вислухав оповідь поета Бажана та драматурга Корнійчука про їх театральну молодість. Відомо, що Микола Платонович колись керував Уманським, а Олександр Євдокимович Христинівським любительським театром. Колективи, які вони очолювали, мали свої традиції, смаки й уподобання. Уманські актори віддавали перевагу Генріхові Ібсену, а христинівські – Маркові Кропивницькому. Комічні історії, які трапилися з Корнійчуком, Олесь Терентійович детально зафіксував, як тільки-но від нього пішли зимового вечора 1953 року поважні гості – колишній “вождь уманського футуризму” Бажан і шанувальник українського класичного мистецтва Корнійчук:

“Був керівник духового оркестру Забігайло. Корнійчук-режисер найняв його за 8 мільярдів грати увечері. Хуга, заметіль, тріскучий мороз, скликають молодь до клубу. 12 маршів вривав Забігайло на тріскучому морозі біля клубу, але вечір таки зірвався. Корнійчуку ніде взяти 8 мільярдів. Тому Забігайло подав у суд.

– Утік я від нього на робфак і став, таким чином, драматургом.

Потім, після війни чи в 44-му році, їдучи по Україні, заїхали Бажан і Корнійчук в Умань. Один – зам. прем'єра, другий – міністр закордонних справ. Сіли в першому ряду. І ось з оркестру піднімається Забігайло.

Бажан каже, що “Сашко зблід, побачивши свого кредитора! 8 мільярдів!!!”.

Ще розповідає (Корнійчук):

– Ставив якусь російську п'єсу. Треба візитку (вечірній одяг. – М. С.). На всю Христинівку ні в кого нема. Лише в одного єврея. З трудом позичив той, за що отримав контрамарку.

І ось виходить у візитці широкоплечий машиніст на сцену. Перед тим наказав йому Корнійчук:

– Бережи візитку, бо вона ветха, в скрині перепріла.

Той берігся, а як ввійшов у раж, розправив плечі – і візитка через усю спину тріснула” [26 лютого 1953].

Олесь Гончар, виповідаючи свою повагу Бажанові, зауважує, що знаходив надійну підтримку й потужний стимул до майбутньої праці в позитивній оцінці цим видатним поетом його романів та публіцистичних досліджень. Як видно із щоденників, Микола Платонович пильно стежив за мистецьким ростом свого колеги, не пропускав нагоди привітати його з черговою духовною перемогою. Як тільки-но вийшов у “Вітчизні” роман “Подорож до Мадонни” (“Твоя зоря”), Бажан висловив своє захоплення твором [19 січня 1980], події якого, за його цікавими спостереженнями, розвиваються у великих просторах і великих часах. Вони не стихійні, а оперті на могутні образи Кирила Заболотного й Романа Винника. Ці думки знайшли своє логічне продовження в статті Бажана “Слово, напоєне світлом”. Микола Платонович був щирим, коли поздоровив Гончара з виступом на засіданні, присвяченому 1500-річчю Києва, і подякував йому, що говорив про нашу історію “з людською і національною гідністю” [31 травня 1982]. Зіграла душу Олеся Терентійовича поетова похвала за теплу й змістовну промову на літературному вечорі з нагоди 80-літнього ювілею Юрія Яновського [22 травня 1982].

В окремих діарійних сюжетах можна об'єднати багаторічні квітневі записи про день народження Олеся Гончара. Вони наповнені не самомилюванням чи самозакоханістю, а роздумами про перейдений творчий шлях, про людей, із якими доводилося ділити радість і горе, які допомагали долати перешкоди. Серед тих, кого запрошував до себе іменинник, обов'язково були Ніна Володимирівна та Микола Платонович Бажани. До речі, на невеселому 50-літньому ювілеї, який став початком “соборної кампанії”, головував Микола Платонович. До цієї дати в “Літературній газеті” вийшла його стаття, у

якій “Собор” потрактовано як великий успіх митця [13, 1968, 3 квітня].

Долучився Бажан і до святкування 60-літнього ювілею Гончара. “Вечір у консерваторії, – занотовано 4 квітня 1978 року. – Хоч ювілейна комісія (на чолі з Козаченком) робила все, щоб вечір оказенити й засушити, цього, на щастя, не сталося. Все тут бурхало емоціями, променилося, хвилювало. Вершиною вечора був виступ Бажана, який прочитав вірша-посвяту, а перед тим сказав: “Наш національний скарб – це ви...”. На тому дійстві до іменинника з вітальним словом зверталось багато людей: письменники Павло Загребельний, Юрій Збанацький, Борис Олійник, Сергій Баруздин, міністр культури України Сергій Безклубенко, академік Іван Білодід. Олесь Терентійовича, проте, найбільше вразив виступ Миколи Платоновича. Через хворобу Бажан не був присутнім на післяювілейному зібранні, що відбулося 28 квітня 1978 року, на якому Гончарові вручали Зірку Героя Соціалістичної Праці. Поет, дізнавшись, що її “пригвинчував <...> до борта піджака” головний цькувач “Собору” Ватченко, не втримався й подзвонив Олесеві Терентійовичу, іронічно заявивши: “Дав би 5 крб., щоб побачити, як Ви лобизалися з президентом...” [29 квітня 1978]. Йому, мабуть, як багатьом іншим, уявилося, що колишній дніпропетровський бос не Зірку чіпляв, а серце викручував з автора роману. Сам Гончар сприйняв усе це спокійно. “Президент є президентом, – запише він наступного дня в щоденниках, – якщо вже його обрали <...>, я не почуваю до нього ворожості... Я таки не злопам’ятний”. Шкода, що Микола Платонович не почув і не відгукнувся на виступ Гончара, який зворушливо сприйняли присутні на тому дійстві. Олесь Терентійович гордий і радий із того, що в урочисті хвилини виголосив важливі для нього думки, де є й така: “Почуттям особливої вдячності сповнений зараз я до рідного народу, бо ж це він дав мені частку своєї творчої сили, дав мені своє Слово, свої духовні скарби (коли говорив це на трибуні – якраз уявлявся мені силует собору), це ж він, народ український, збагатив мене своїми думками і хвилюваннями, це він наснажив мої книги своїм великим, чесним і героїчним життям” [там само].

А ось зроблений через 2 роки запис про ще один день народження Гончара: “Були в нас із нагоди іменин Бажани, Драчі, Загребельні, Коротичі, Мушкетик, Дмитерко, а з Москви – Марков і Верченко (вони тут у відрадженні).

Багато й розумно говорилося.

А ввечері вийшли до Володимирського собору, саме люди виходять з вогнями: це ж чистий четвер! Який величний обряд! Безліч людей із собору розтікаються в темряву, і кожен вогник несе – вогонь своєї душі! Люди, що не втратили духовності” [3 квітня 1980].

Про Бажана мовлено і в нотатці, датованій 3 квітня 1982 року, але вже в іншому контексті: “<...> День, що про нього першим нагадали телеграми від читачів.

Не забули й друзі. Телефон не вмовкає.

А увечері – в дорогу. Їду на Лен. комітет, голосувати. Хочу, щоб Микола Платонович таки дістав те, що він заслужив багаторічною працею на ниві культури”.

Через п’ять днів – 8 квітня – Олесь Терентійович повідомляє, що Бажана одностайно обрано лауреатом Ленінської премії. І це заслужено, бо “достойний, якщо брати все в цілому, починаючи з ранніх поезій...” [5 серпня 1983].

До 65-літнього ювілею Олесь Гончара Бажан підготував дослідження з чудовою назвою – “Слово, напоєне світлом”. У сам день народження на київській квартирі письменника зібралося добірне товариство: Дмитро Гнатюк, Павло Загребельний, Володимир Канівець, Василь Бережний із дружинами, Юрій Мушкетик. Телевізія передала “За мить щастя” в чудовому виконанні Ніли Крюкової, присутніх порадував своїм прекрасним співом Дмитро Михайлович, майстерно виконавши “Чом, чом, земле моя...”, “Сміються, плачуть солов’ї” і “Многая літа...”. Мабуть, найдорожчим подарунком для Олесь Терентійовича були навіть не троянди, які йому привезли степовики літаком із Херсона, а сигнальний примірник “Вибраного” у двох томах з передмовою Миколи Платоновича. Книги приніс і вручив іменинникові тодішній директор видавництва “Дніпро” Олександр Бандура. Варто зупинитися на цій статті Бажана, яка, відразу треба сказати, заслуговує похвали. У ній різноаспектно схарактеризовано прозовий набуток Олесь Гончара загалом і з дивовижною інтелектуальною наснаженістю проаналізовано чотири романи – “Людина і зброя”, “Циклон”, “Тронка”, “Твоя зоря”, що ввійшли до двотомника. Оригінальність праці полягає в тому, що в ній зроблено спробу – і досить успішну – поглянути на зображувані Гончаром події, його героїв крізь призму світла – цього дивовижного і благородного вияву матерії. У його промінні дослідник Бажан зримо бачить великий дім, що розкриває анфіладу

високих і красивих зал, у яких живе “Людина, ота людина, що її девізом обрав Гончар слова: «Я – людина! Живу для любові, для творчості!»” [3, с. 37]. На думку Миколи Платоновича, автор романів не просто майстер слова, а “художник світла, його <...> зображувач і поет”, який закохано й уважно простежує <...> промені, що пронизують людські істоти, що оживляють природу, що ринуть крізь космос” [3, с. 87]. Ґрунтовно заглиблюючись у кожен із романів, Бажан намагається знайти органічний зв’язок між ними. Він, за його твердим переконанням, насамперед у потоці поколінь, у бутті духовно багатих і нищих людей, які їх уособлюють. Цей дослідник, на відміну від інших літературознавців, не шукає у творах автобіографічної протокольності й твердо стоїть на своєму: так правдиво відтворити події може лише той, хто на собі відчув дух давноминутих поразок і перемог, скорбот та надій і добре уявляє широкі горизонти сьогодення, близького і далекого майбутнього. Хвилі Гончарової прози, за образним висловом Бажана, течуть музично, у них відчутна народна мелодія. “Чисте і широке море української мови блискоче в ритмах цих хвиль, сяє, чарує, виграє. Оповідь то забурнить тужно і клично, то потече хвилястим речитативом, то зблисне скриком радості чи гніву, то забринить успіхом або ніжним освідченням” [3, с. 45]. Ця вишукана, смілива метафора розкриває велич слова Олеся Гончара – не просто самобутнього письменника, а одного з найвидатніших творців сучасної літератури.

Олесь Гончар так само теплим словом підтримував Миколу Бажана, підбадьорював на схилі літ, коли той скаржився на страшну річ – старість і був у розпачі, не знаючи, як із нею боротися, як їй не піддаватися. Так трапилося, що своє 75-річчя Микола Платонович зустрічав не в Києві, а в якомусь академічному санаторії під Москвою. Гончарове вітання – від душі – полетіло й туди: “Дорогого юбіляра Миколу Платоновича, нашу славу, нашу гордість, поздравляю от всей души. Новых сил Вам на многие годы, сил творческих, плодоносящих. Обнимаю. Ваш Олесь Гончар” [18, фонд 535, оп. 1, спр. 925]. Це був останній прижиттєвий ювілей Бажана. Він його не збирався відзначати, а коли повернувся “із пущ Підмосков’я”, змінив своє рішення, відчуваючи, певне, що не дотягне до поважнішої дати – вісімдесятиліття. На святковій вечері був надто красномовним, щедро обдаровував вишуканими літературними

компліментами всіх гостей: Голованівських, Дмитерків, Новиченка, Павличка, Загребельних, Драчів, Полянкерів, Анну Смолич і, звісно ж, Гончарів. Такий Бажанів реверанс не дуже сподобався Олесеві Терентійовичу, йому чомусь учувалась нещирість чи неповна щирість у пишних словах господаря застілля. “<...> не піддавайся цьому відчуттю, будь великодушним” [27 жовтня 1979], – наказував того дня собі Гончар. Ніхто з присутніх не помітив його невдоволення. До імперативів “Будь великодушним!”, “Умій прощати!” Олесь Терентійович удавався частенько, і це допомагало йому вгамовувати пристрасті, приймати виважені рішення, об’єктивно цінувати людей і їх вчинки, не упереджено, а з розумінням, сприймати виписані побратимами по перу людські долі.

Видатні українські письменники Олесь Гончар і Микола Бажан належать до тих динамічних фігур, які часто не сприймали нав’язувані партійною системою суспільству погляди, опозиціонували себе їм, переконливо й послідовно доводили власну правоту, хоч нерідко й потерпали від цього. Природно, що між ними могли виникати непорозуміння, вони часто дискутували між собою, навіть розчаровувалися один в одному. Однак це лише епізоди у взаєминах. Здебільшого ці двоє митців і громадських діячів були однодумцями, обирали спільну стратегію й тактику. Стосовно розбіжностей, то ті з’явилися на самому початку їх спілкування. Пригадаймо “космополітичний” пленум Спілки письменників України 1949 року. На ньому молодий прозаїк Гончар покритикував або, як він сам записав у щоденниках 16 липня 1994 року, “під гарячу руку зачепив” Бажана за те, що потурав редакторові “Вітчизни” Євгену Адельгеймові. Цього літературознавця він називав “найчорнішою постаттю серед космополітів”, страшнішим навіть за Стебуна, який повновладно порядкував у Спілці, чи Санова-Смульсона, котрий майже прибрав до своїх рук “Літературну Україну”. Гончар закликав Миколу Платоновича розплющити очі, вийти з гіпнозу, у який його ввів цей “махровий, досвідчений організатор і натхненник антипатріотичної групи” [11, 1949, 10 березня]. Не зайва в цьому контексті така деталь: Гончар не торкнув тоді творчості Бажана, а Микола Платонович без амбіцій сприйняв критику автора, навіть визнав її справедливою наступного дня в Спілці на партійному бюро. “Зачепив” Олесь Терентійович на тому письменницькому зібранні не лише Бажана,

а й усю критику, звинуватив її в хронічному відставанні від життя. Поступ у літературі й літературній критиці, на його погляд, гальмують стебуни, адельгейми, санови-смульсони та їм подібні. Згадуючи той пленум, Гончар і через 45 літ заперечить його антиєврейську спрямованість: була це скоріше достойна відповідь на ту великого розмаху сваволю, яку вчинив проти української літератури за два роки перед тим “кат нашого народу” [7 липня 1988] Каганович та його посіпаки, був це вимушений захист проти справжніх погромів, учинених підручними Лазаря Мойсейовича стебунами та сановими [16 липня 1994]. Ця думка не потребує коментарів. Її посилює ще одна важлива теза Гончара: на тому зібранні чесних єврейських письменників – Кацнельсона, Полянкера – ніхто й ні в чому не звинуватив, навіть словом не образив. “<...> і Первомайського пощадили, – сказано в щоденниках, – хоч він перед тим, виступаючи проти Рильського, був найжорстокіший...” [там само].

Олесь Гончар докоряє Бажанові, що зрадив свого найкращого друга Юрія Яновського; конфліктував із Петром Панчем; разом із Савою Голованіським цькував Андрія Малишка... “<...> все це, – цитуємо запис від 3 жовтня 1994 року, – якось в один недобрый ряд кладеться”. Траплялося навіть, що Олесь Терентійович зовсім зневірявся в Миколі Платоновичу. Підтверджують це такі два промовисті щоденникові записи, датовані різними десятиліттями – середина 1960-х і початок 1980-х рр.: “Мав рацію Довженко: Бажан (буває. – В. Г.) людиною нещирою. Досить тільки глянути на його “дружбу” з Єніним, Ю. Н-ою, Шумським... Доки вони при владі, доти й Б. при них. Чому він такий? Навіщо це йому?” [25 серпня 1965]; “Такі бувають часом ці Б-ни! Доки в них скрута якась, ще вони люди як люди; а тільки заблагополучилось, тільки акції старого пішли вгору, так і вибирає пиха...” [27 вересня 1982].

Автора щоденників драгувало й те, що Бажан бував боягузливим, хитрим, навіть дволиким. Конкретніше про це: коли на засіданні Толстовського комітету, який очолював Гончар, вирішувалося питання, якою мовою мають виголошуватися доповіді, Микола Платонович ні на гріш не виявив мужності, ніби проковтнув язик, “тільки мімікою подавав якісь знаки, підморгуванням запевняв, який він патріот” [27 серпня 1978]. Напередодні урочистостей із нагоди 150-річчя від дня народження Льва Толстого Бажан поведив-

ся зовсім по-іншому: страх десь подівся, він безцеремонно вдався до інтриг, влаштувавши разом із Іваном Драчем допит Олесеві Терентійовичу про мову – українську чи російську – заходу, на що той із невластивою йому різкістю відповів: “Підете й послухаєте...”. Микола Платонович довго не міг отямитись від такої неочікуваної для нього реакції з боку Олесь Терентійовича, вважав, що той його смертельно образив. Цей інцидент нічого не вартий порівняно з самим дійством, яке пройшло чудово, на одному подихові, з тим, що цинічне намагання чиновників вигнати українську мову з ювілейного вечора в оперному театрі Києва було достойно зневажене. І все це – завдяки старанням, наполегливості, рішучості голови комітету, який, до того ж, виголосив гарне вступне слово. Він, використавши на перший погляд простий, а як насправді, то вагомий аргумент – геніального Льва Толстого вшановує Україна, а не Росія, отже, слова величі й шани мають звучати українською, – переконав авторитетного літературознавця Ніну Крутикову виступати по-українському. Ніна Євгенівна стала тоді в один ряд з іншими доповідачами – Борисом Олійником, Іваном Драчем, Віталієм Коротичем, Павлом Загребельним, що принесло великий успіх і велику перемогу, про які в щоденниках сказано так: “Ні, родники не висохли. Джерела живуть!” [28 серпня 1978].

Микола Бажан негативно фігурує в діарійному записі від 16 липня 1983 року, сюжет якого – розмірковування автора “Собору” над фільмом про себе (“Сторінки творчості Олесь Гончара”), який 15 липня українське телебачення демонструвало у вечірній програмі. Враження Олесь Терентійовича, що траплялося з цим митцем лише коли-не-коли, нібито позитивне. На його думку, душею стрічки стали письменники Євген Гуцало, В’ячеслав Медвідь, Юрій Гарнавський, Степан Пушик, які “розумно, інтелігентно говорили про своє сприйняття “Прапороносців”. Про Бажана мовлено з сарказмом, замішаним на артистизмі. Миколі Платоновичу фільм був не до смаку, бо, бачте, автора поетичної прози подали недостатньо поетично, якось нелірично. Та й говорили про видатного майстра слова здебільшого молоді прозаїки, яких мало знають, отже, й не прислухаються до них. Гончар легко розгадав причини Бажанових “кривлянь”: телевізійники обійшли “старого”. А йому хотілося засвітитися на екрані, прочитати вірш із посвятою авторові “Прапороносців”, “Тронки”, “Собору”. Ця критика роздратува-

ла Олеся Терентійовича, і він, мабуть, з досади чи гніву назвав вірш-присвяту, за який колись був вдячний, “сумнівною похвалою про бузок і каску”. Ця сцена – типовий зразок поширених у середовищі митців дискусій, сварок, конфліктів, породжених не розумом, не добрими намірами, а емоціями, на які на шаровуються ще й заздрощі. Та ліпше процитуємо Бажанову поезію на честь Гончара:

*Зіниці смерті стежили за Вами
Прицілами, злобливим зором лінз,
І друзі падали, й ревли димучі ями,
І обрії, немов рвучкі кардіограми,
То зводилися сторч, то повертались вниз.*

Ви йшли по загибцях, вповзали в чорні вирви,

*І вимах вибухів Вам обтікав лице.
В пожеж і битв озненнокрутний вир Ви
Ступали, – і навк запам’ятали це.
Дотіль немислиме, воно ввійшло у пам’ять,
Страшне, розгніване, величне і святе, –
Саможертвовність діл, і тіл криваве рам’я,
І жар, і жах того, чим досі ще сните.
Так, серце й пам’ять стали важчі й дужчі,
Та стали і чутливіші вони,
І віру в людяність, у радощі грядущі
Ви винесли, як святощі, з війни.
Життя й весна землі. Життя й краса*

людини.

*Її достойність, прагнення, любов, –
Таке все різне і таке єдине
В мільйонах душ, у многозвуччі мов!
Священне море мови омиває
Затоки роздуму й любові береги.
Немає спокою. Переситу немає
Для творчої життєвої жаги.
Весна людей. Назустріч їй несить
Свої слова, дар мужності і ласки, –
Бузку розквітлу тріумфальну віть
В суворій чаші фронтової каски.*

Не можна поминути ще одного неординарного епізоду із взаємин Олеся Гончара та Миколи Бажана, що стався напередодні Нового, 1974, року. Микола Платонович, “зніжковівий, знівечений, якийсь ніби розчавлений”, під час прогулянки в Кончі провів “виховну роботу” з автором “Собору”: порадив йому десь там сказати слівце про свій твір, однією-двома фразами виправдатися в якомусь новорічному інтерв’ю, визнати слушність партійної критики, “щоб не було враження, що затявся... Навпаки – що зважив...” [4 січня 1974]. Помітно було, що поет робив це з добрим наміром, намагався застерегти Олеся Терентійовича від нових ударів, які тому готувала щербицько-ватченківська мафія перед

формуванням списків на депутатство. Бажан виходив на відверту, неприємну для обох розмову ще й із таких мотивів: “Я вже старий, мені вже недовго жити”, “Хтось має підтримувати нашу зміну”, “Молодь чекає сильного Гончарового плеча”. Гончар, добре вивчивши свого сусіда за стільки років, розумів, що той не зважився б сам на таку цинічну агітацію, бо знав як ніхто, скільки довелось натерпітися авторові за роман. Найболючішим, найдосаднішим, найнеприємнішим для Олеся Терентійовича було те, що “старий поет, поважна людина” взявся виконувати партійне завдання головного комуніста України. Микола Платонович, чесний, інтелігентний чоловік, не вмів брехати, тому й зізнався, що мав розмову з Володимиром Васильовичем, який сказав йому, що дуже опікується Гончаром, цінує його як чесного, принципового письменника й хоче, аби він став депутатом. “...хай не впирається, – передає настанову Щербицького Бажан, – хай хоч де-небудь... Я хочу йому допомогти, а без цього... Ось уже починаємо формувати списки на депутатство... І, звичайно ж, знов це питання постане (про “Собор”)...”: першому секретареві ЦК КПУ торгашество-мінбу – “Собор” або депутатство – підсунув “слинявий україножер” [24 жовтня 1979] Мільман [Маланчук], до якого в Олеся Терентійовича було своє ставлення і свої рахунки. Автор щоденників ніяк не може збагнути одного – скільки його ще будуть цькувати: “П’ять років минуло. Три книжки вийшло після “Собору”, всі оцінені позитивно. І ще писав статті в [нрзб.], в Америку їздив, по суті, виконував партійне доручення... І цього всього мало? Ще треба – через п’ять років – визнати Шамотине обпльовування “Собору”?.. І не соромляться мені це пропонувати!” [4 січня 1974].

Стріли свого гніву ображений і роздратований Гончар переносить із Бажана на ініціаторів покаянного спектаклю, у яких немає ні сорому, ні совісті, які ось уже скільки років принижують, ламають, грабують у найсвятішому, домагаються “маніакальною, тупою впертістю” покути. Не міг знервований Гончар не згадати в ті хвилини про багатолітню підтримку Миколи Платоновича, про надруковану в “Литературной газеті” вже згадану статтю, присвячену “Собору”, у якій твір названо високохудожнім багатоплановим епічним полотном, герої котрого живуть не у вимріяній ідилічній декоративності, а в реальних умовах, у тій складності людського буття, що примушує “звучати всю клавіатуру

почуттів не лише на мажорний лад” [12, 1968, 3 квітня]. Не забув він і того, що ця оцінка контрастувала з тією, яку дала твору партійна критика, що поет Бажан мав клопіт із владою. У підготовленому відділом пропаганди й агітації та відділом культури ЦК КП України огляді “Про роман Гончара «Собор»” згадано недобрим словом і Миколу Бажана. Його, як і інших літературознавців – Володимира П’янова, Леоніда Новиченка, Семена Шаховського, Віктора Іванисенка, Олеся Лупія, Маргариту Малиновську, звинувачено в тому, що не сказав відверто й по-партійному принципово про затьмарення твору в багатьох місцях похмурими тонами, про віднесення на задній план основних проблем і вирішення другорядних деталей, про спотворення соціальної картини. Виділені недоліки, читаємо висновки цього партійного документа, адресованого ЦК КП України, згубно позначилися на “Соборі”: знизилася його політичне звучання, утратилася художня цінність [19, с. 488–496]. Розкритикував Миколу Бажана і секретар ЦК Компартії України Федір Овчаренко: не розібрався, мовляв, як належить із романом, увів в оману читачів і самого Олеся Терентійовича, обчіпляв невдалий твір незаслуженими високими епітетами [19, с. 496–497]. Микола Платонович не змінив своїх поглядів, не приєднався до хулителів “Собору”. Намагання схилити Гончара до каєннця – це якісь хвилинні слабкості його, скоріше, побоювання за майбутнє української літератури, за людей, у чиїх руках була її доля. Першим серед них Бажан бачив Гончара, тому й вибрав менше зло. За прогнозами Миколи Платоновича, визнання Олесем Терентійовичем своїх помилок уможливить його подальшу активну діяльність, спрямовану на зміцнення нашої культури, українського красного письменства, на розквіт рідної мови.

Таким чином, Микола Бажан у щоденниковій версії Олеся Гончара, з одного боку, небезгрішна людина, якоюсь мірою жертва суперечливої доби, у яку їй випало жити, а з іншого – справжній інтелектуал, довершений у своєму вияві інтелегент, дивовижний будівничий української культури, подвижник академічної науки, просто працелюб виняткової сумлінності, який “<...> стільки зробив! І з таким умінням, з таким розмахом...” [9 жовтня 1979], до зухвалості талановитий митець, котрого без анінайменших застережень та вагань можна віднести до плеяди наших найбільших поетів двадцятих літ [30 травня 1984], до найдостойніших художників сло-

ва “Недостріляного Відродження”. Що ж до Бажанових помилок, то вони розсіюються, знесилоються, тьмяніють під потужною дією духовного світла, яке навсібіч випромінює вартий захвату доробок Майстра, того світла, яке він до шаленства любив і в його теплому та чистому промінні прагнув знайти й ви-яскравити всіх тих, про кого писав (з-поміж них на почесному місці – Олесь Гончар), кого знав, кого любив і навіть кого зневажав. А ще Микола Бажан, як і Павло Тичина, спокутав допущені гріхи перед друзями, колегами, однодумцями своїм земним життям, упевнена хода якого й після смерті поета не перепинялася: вона вільно й розмірено пульсує, а за потреби – вирує, обов’язково очищаючи від скверни, інтелектуально зміцнюючи, умудряючи нащадків, яким Микола Платонович Бажан, видатний письменник і активний громадський діяч ХХ століття, вірно служив у сподіванні, що прийдешні покоління ніколи не повторюватимуть помилок своїх попередників, учитимуться на їх досвіді й готуватимуть собі надійних наступників.

Література

1. Бажан Алла. Біля джерела / А. Бажан // Карбованих слів володар: Спогади про Миколу Бажана; [упор. Н. В. Бажан-Лауер]. – К.: Дніпро, 1988. – С. 15–33.
2. Бажан Микола. Думи і спогади / М. Бажан. – К.: Рад. письменник, 1982. – 326 с.
3. Бажан Микола. Слово, напоєне світлом / М. Бажан // Слово про Олеся Гончара: Нариси, статті, листи, есе, дослідження; [уклад. В. Коваль]. – К.: Рад. письменник, 1988. – С. 36–46.
4. Бажан М. Твори: В 4-х томах / М. Бажан. – К.: Дніпро, 1985. – Т. 3: Спогади; [упор. Н. В. Бажан-Лауер]. – 455 с.
5. Гончар Валентина. “Я повен любові...” (Спомини про Олеся Гончара) / В. Гончар. – К.: Сакцент Плюс, 2008. – 448 с.
6. Гончар Олесь. Письменницькі роздуми: Літературно-критичні статті / О. Гончар. – К.: Дніпро, 1980. – 314 с.
7. Гончар Олесь. Твори: В семи томах / О. Гончар. – К.: Дніпро, 1987–1988. – Т. 6: Берег любові: [роман; оповідання; статті]. – 1988. – 703 с.
8. Гончар Олесь. Щоденники: У 3-х т. / О. Т. Гончар; [упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар]. – К.: Веселка, 2002–2004. – Т. 1 (1943–1967). – 2002. – 455 с. – Т. 2 (1968–1983). – 2003. – 607 с. – Т. 3 (1984–1995). – 2004. – 606 с.
9. Гончар О. Т. Листи / О. Т. Гончар; [упоряд. В. Д. Гончар, Я. Г. Оксюта]. – К.: Укр. письменник, 2008. – 431 с.

10. Катерина Білокур очима сучасників: Спогади, есеї, розвідки, матеріали з архіву художниці / [упоряд. Микола Кагарлицький]. – К.: “ТОМІ-РІС”, 2000. – 432 с.

11. Літературна газета: Орган правління Спілки радянських письменників України. – 1947–1949.

12. Літературна Україна: Газета письменників України. – 1980–1995.

13. Литературная газета: Свободная трибуна писателей. – 1986–1987.

14. Пеньковський В. В. Підтримую. Заперечую. Пропоную / В. В. Пеньковський // Дніпро: Літературно-художній та громадсько-політичний щомісячний журнал. – 1991. – № 4. – С. 159–161.

15. Радянська Україна: Орган ЦК Компартії України. – 1946–1947.

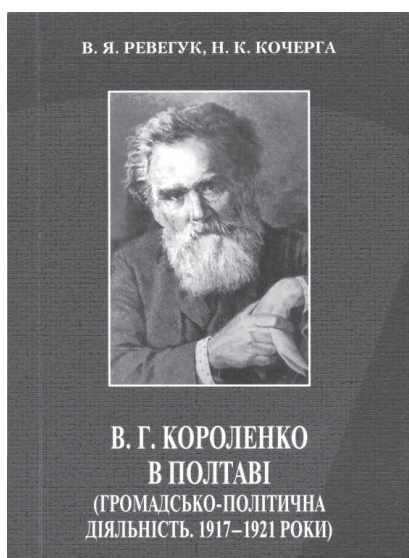
16. Селігей Пилип. Без канонів, або Про що змовчали біографи Миколи Бажана / П. Селігей, С. Цалик // Дзеркало тижня: Міжнародний громадсько-політичний тижневик. – 2004. – № 39.

17. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921): Біограф. довідник / Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2007. – 535 с.

18. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.

19. Шелест Петро. “Справжній суд історії ще попереду”: Спогади, щоденники, документи, матеріали / П. Шелест; [упоряд. В. Баран, О. Мандебура та ін.]. – К.: Генеза, 2004. – 808 с.

ПРЕЗЕНТУЄМО НОВІ ВИДАННЯ

Реvegук В. Я.

В. Г. Короленко в Полтаві

(громадсько-політична діяльність. 1917–1921 роки) /

В. Я. Реvegук, Н. К. Кочерга. – Полтава:

Дивосвіт, 2009. – 124 с. + вкл.

У книзі автори досліджують маловідомі факти з життя видатного письменника-гуманіста в Полтаві. В умовах тоталітаризму, в морі насильства й ненависті йому в останній період життя довелося стати на захист знедоленого полтавського народу, виявляючи громадянську мужність і дивовижну прозорливість.

Видання адресоване учням, студентам, педагогам, політикам, усім шанувальникам історії та культури рідного краю.

Реvegук В. Я.

Полтавщина в переддень

Української революції (1900–1916 рр.)

/ В. Я. Реvegук. – Полтава:

ПП Шевченко Р. В., 2010. – 294 с.

Чергова книга відомого полтавського історика-краєзнавця висвітлює історичні події на Полтавщині початку ХХ століття, що стали вагомим поштовхом для українського національно-визвольного руху, народження української еліти. Полтавщина завжди була у вирі визвольних змагань, і автор підтверджує це документальними свідченнями.

Видання адресоване школярам, студентам, освітянам, широкій громадськості.

